

HOOFDSTUK V

Voorhuwelijkse relaties tussen huwbare jongens en meisjes in Limburg

5.1. Inleiding

Het bleek heel treurig gesteld met de documentatie over de organisatie van de jonkheden. Alleen over de late twintigste eeuw werden we geïnformeerd en dan nog meer door mededelingen van geënuquêteerden dan door documenten. Het ergste was stellig dat alles wat wij te weten kwamen over organisatorische aspecten ons geen syllabe wijzer maakte over de plaats van de jonkheden in de samenleving. Willen wij daarover iets vertellen, dan zullen wij een heel andere weg moeten inslaan. Uit bronnen van zeer verscheiden herkomst valt er veel over te achterhalen. Het blijkt een gecompliceerde materie. Om enige orde te scheppen dient thema voor thema aan de orde te worden gesteld. Wij beginnen met de beperking van de rol die de jonkheden speelden bij de regulering van voorhuwelijkse betrekkingen. Dat lijkt een nogal willekeurige keuze, maar omdat de documentatie geen volgorde opdroeg, lieten wij ons leiden door de rollen die de jonkheden speelden in de levenscyclus en daarin was de jonkheid voor het eerst aanwezig bij de nadere kennismaking van verliefde stellen vóór het huwelijk. Zij was dan heel prominent aanwezig. Drie aspecten zullen aan de orde komen: het 'intrekken', het venstervrijen en de spinningen.

5.2. Het 'intrèkke'-ritueel

Het enige Limburgse reglement dat is overgeleverd en waarin een meiritueel wordt beschreven, heeft betrekking op de jonkheid van Puth-Schinnen en stamt uit 1664. Dit reglement dat in 1836 nogmaals ongewijzigd werd uitgevaardigd, draagt de naam: 'Reglement provisioneel voor die jonkmans van Puth nopende de administratie van ons dorp over die justitie regten, plaets gripende op het gebruik binnen onse proghie van Schinnen 1664 den 1 Maij'. Het luidt als volgt:

Art.1: De vercoop onser welbeminde jonge dogters sal naar oude coustume plaats hebben bij eene herberge, en sal het avens voor My aanvangen.

Art.2: Den aanvang moet altoos met die eerste jonge dogter, die het naeste bij sonne opgang woont, beginne en soo met sonne ondergang eindigen.

Art.3: Na den toeslag worden die cooppeninge betaalt en worden die naer order in die compeni verteert. Niemand mag minder bieden dan 10 stucken.

Art.4: Ieder moet zijne gekogte dogter behoorlijk tracteeren te Schinnen naar de Hoogmis en later te Puth in die herberg waar de vercoop heeft plaats gehad, en dan van Sondag tot Sondag te continueeren tot den nagtigal niet weer fluit, dan is het gedaan.

Art.5: Die jonkmans moeten ook in gene andere herbergen voor niuwsgierigheid gaan om alle occasie van kwestie voor te comen op poene van 25 senten. Niemand mag sonder verlof van den Herbergier of den Capiteyn Generaal eene sankpartey aanvangen op straffe van 25 senten en soo dadelijk betalen; en die dispuut aanvangt sonder die overheijd te kennen sal naar goedvinden worden gestraft.¹

¹ Pijls 1929, pp. 117-120.

Wij kunnen uit dit reglement opmaken dat de jonkheid van Schinnen jaarlijks net vóór het begin van de meimaand, op de zogenoemde meiavond, de jongedochters bij opbod aan de hoogst biedende jongeling verkocht. De jongedochter was daarna een maand of vijf lang aan deze jongeling gelieerd, totdat de zangvogels eind september begin oktober naar warmere oorden vertrokken. Hun omgang was niet erg intensief. De eerste zondag na de koop was de jongeling verplicht de door hem gekochte jongedochter 's zondags na de hoogmis in de kerk van Schinnen mee te nemen naar een plaatselijke herberg en haar hier op een drankje te trakteren. Heel de zomer door werd dit ritueel herhaald, zij het voortaan in de eigen buurtschap. Elke zondag totdat de nachtegalen waren vertrokken, moest hij haar trakteren in de herberg te Puth waar hij haar ook had gekocht. Hij mocht haar nergens anders mee naar toe nemen. De jongelui mochten enig contact met elkaar hebben, maar niet te veel en alleen op een plaats waar de lokale gemeenschap er goed op kon toezien. Alleen de eerste keer vormde een uitzondering. Over een prille liefde diende Gods zegen te worden afgesmeekt en dat kon niet in Puth, want daar was geen kerk. Dus dan maar direct na de hoogmis in het nabije Schinnen, op een moment dat de hele gemeenschap er toch bij was, want die ging daar nu eenmaal ter kerke, haar parochiekerk

Het was, zo lezen wij in het reglement, een oude traditie. In de terminologie van reglementen, overeenkomsten en rechterlijke uitspraken van het midden van de zeventiende eeuw betekent de term 'oude traditie' dat de oudste inwoners van het dorp, de zeventig- en tachtigjarigen zich herinnerden dat het in hun jeugd al zo ging. De traditie stamt derhalve tenminste uit het einde van de zestiende eeuw en heeft zeker twee en een halve eeuw stand gehouden. In de loop van de zeventiende eeuw was er evenwel kennelijk iets misgelopen. Als we mogen afgaan op de boetebepalingen, dan hadden sommige stelletjes zich onttrokken aan de controle van de gemeenschap door naar een wat stillere herberg te gaan. Dat was net een stap te ver. Zoiets deed men pas als men echt met elkaar in zee wilde gaan, niet bij een georganiseerde flirt. De tekst van het document maakt duidelijk dat nog heel wat kwalijke zaken aan de orde waren

Het reglement maakt deel uit van een ordonnantie waarin uitvoerig wordt ingegaan op de samenkomsten '... tusschen die jonkmans en jonge dochters die welke sig op sondage en heilige dage gestadelijk ook ten tijde van den Godsdienst hun laate vinde in die herbergen om te drinken en danssen en verblijven tot laet in den avond mitsgaaders gehoude persooene voegende sig in het geselschap van die jonkheijd en uijt hunne mont veel veuligheid tot grote kwetsing van consientie worde gedaan'. Er werd urenlang lustig gedronken en gedanst. Later op de avond, als de jongelui enigszins beneveld waren geraakt, kwamen gehuwde mannen uitleggen hoe de geslachtsgemeenschap in elkaar zat. Een eerste kennismaking diende niet in het hooi te eindigen. Het reglement was bedoeld om de oude orde te herstellen en de contacten tussen de adolescenten van beide geslachten te reduceren tot het noodzakelijk geachte minimum: kennismaking was wenselijk, opvoeding tot respect en eerbetoon aan de leden van het vrouwelijk geslacht zelfs noodzakelijk, maar het moest geen vrijerij worden, want dat kon gevolgen hebben en erger nog het zou de invloed van de ouders op de partnerkeuze ernstig beperken met alle nadelen van dien voor het familiebezit.

De wetgever ging heel secuur te werk. Verderop in de ordonnantie wordt het meiliefsten-ritueel losgekoppeld van het meiboomplanten, een ritueel dat werd verboden op straffe van 100 gulden boete. De reden wordt vermeld. De ongehuwde jeugd van beiderlei kunne maakte in de meinacht een hels lawaai rond de meiboom, waar flink werd gedronken, gelachen, muziek gemaakt en gedanst. Het was niet te controleren wat daar gebeurde. Samenkomsten van jongelui moesten niet tot na het invallen van de duisternis voortduren, ook al was dit traditie. De meiboom werd immers algemeen klokslag twaalf uur 's nachts geplant, want dan begon de

meimaand. Midden in de nacht aangeschoten jongens en meisjes bij elkaar gaf te vaak reden voor naijver en ruzie. Zo was het in heel Europa. De jonkheid van Kriegsfeld vermeldt in haar statuten uit 1787: 'Wan einer den andern bey einem Mädgen sieht, so soll er seinen weg gehen und keinen Lermen machen' (artikel 10). Bij een dansfeest was bepaald: 'Wan ein Pursch ein Mädgen carasiret, so sollen die andern es ihm laßen, doch kennen sie bey Musicanten mit ihm tanzen, wan sie ihn um erlaubniß gefracht haben, bey straf' (artikel 16).

Twee sociaal-pedagogische en morele waarden treden in het reglement aan de dag. In het vroegmoderne huwelijk stond wederzijdse trouw in hoog aanzien. Het gaf geen pas zijn seksueel genot elders te zoeken in een vreemde opkamer of bed. De huwbare jeugd moest leren haar seksualiteit in een en dezelfde ruimte te beleven. Jaloezie was een nog groter kwaad. Messen en stokken werden in de zeventiende en achttiende eeuw snel te voorschijn gehaald. De jongelui dienden te leren hun ogen af te houden van het lief van een ander.²

Het reglement uit het nietige Puth-Schinnen gaat uit van dezelfde waarden als die van het klassieke theater: eenheid van tijd, plaats en handeling (omgang) met een beperkt aantal personen. Als de adellijken al ten onder gingen aan de schending van het normenpatroon dat voortvloeide uit de beslotenheid van leven en samenleven, hoeveel meer zouden dan niet de eenvoudige dorpingen schade lijden van een bedreiging van de besloten dorpsamenleving met haar hoeksteen: het gezin. Als de bewoondingen van het reglement de indruk wekken dat Puth-Schinnen in het derde kwart van de zeventiende eeuw werd bedreigd door spanningen en conflicten, dan zijn ze hier te vinden. De jongelui zetten met hun uitbundige feesten en excessen het voortbestaan van de dorpsgemeenschap op het spel.

Het uitnodigen van de jongedochter in de herberg en haar iets te drinken aanbieden, het zogenoemde 'intrèkke'.

Zoals in artikel vier van het meireglement uit 1664 wordt vermeld, had de jongeling uit Puth-Schinnen de plicht de door hem gekochte jongedochter op de eerste zondag na de koppeling en daarna elke zondag tijdens de omgangperiode na de hoogmis in een herberg te trakteren op een drankje. Dit reglement werd in 1838 ongewijzigd hernieuwd aan de jonkheid van Puth-Schinnen opgelegd. Klaarblijkelijk had het 'intrèkke'-ritueel, tenminste in de ogen van de overheid, anderhalve eeuw lang weinig of geen verandering ondergaan.

Of dit ritueel gezien vanuit het perspectief van de huwbare jeugd wel was veranderd, is uit het document niet op te maken. Het heeft zin onderscheid te maken, omdat de agrarische gemeenschappen in Limburg sinds 1800 onder druk stonden, omdat tenminste de grote boeren er veel aan gelegen was te penetreren op de graan-, zuivel- en fruitmarkten in de regio. Vooral de grootgrondbezitters waren in dit opzicht bijzonder actief. Tot 1860-1870 werkten ze samen met hun pachters aan een geleidelijke verbetering van de bedrijfsstructuur. Elke verbetering in de afzet bood hun immers de gelegenheid de pachten te verhogen. De toenemende aandacht voor de markt betekende dat de jonge mannen uit het dorp geregeld met graan naar Aubel, met fruit naar Heerlen of Aken moesten trekken en de (jonge) boerinnen met boter en eieren naar Maastricht trokken. Als er slachtrijp vee was, moest de slager uit Sittard en Valkenburg worden gewaarschuwd. Heel het gezin van de boer kwam daardoor in aanraking met een stedelijke of tenminste verstedelijkte buitenwereld.³ Het kan zoveel invloed hebben gehad op hun gedrag dat de overheid in 1838 er goed aan meende te doen de oude regels nog eens aan te scherpen. Maar als er veranderingen zijn opgetreden in het 'intrèkke', dan waren zij van marginaal belang. Tussen 1789 en 1930 werd zo vaak gewag gemaakt van 'intrèkke' dat men mag aannemen dat het ritueel in zijn kern op het Limburgse platteland nog vrij algemeen

² Becker 1925, pp. 224-225.

³ Jansen 1992, pp. 23-35.

voorkwam. Habets vermeldde het in 1889 in een retrospectief verhaal, opgetekend omstreeks 1840 uit de mond van een hoogbejaarde man die het dorpsleven in Oirsbeek omstreeks 1840 schetste.⁴ Veel van wat Habets in zijn jeugd had vernomen, was in 1889 inmiddels verdwenen. Het gold niet voor het meiliefstenritueel, althans niet in hoofdlijnen.

Hoe ging het 'intrèkke' in zijn werk? Op de eerste zondag na de koppeling stonden de jongelingen na beëindiging van de hoogmis aan de kerkdeur of aan de overzijde van de straat te wachten op hun jongedochter die nog uit de kerk moest komen. De hele gemeenschap kende het ritueel en wist dat de jonkheid in de meinacht nieuwe jongedochters aan de jongelingen had toegewezen. Om hun kersverse relatie publiek te maken, haalden de jonge mannen hun liefste aan de kerkdeur af. Hier was op dat moment immers de hele gemeenschap bij elkaar. Ook het meenemen van de jongedochter naar de herberg behoorde tot het ter openbare kennis brengen. Het bezoek van vrouwen of jongedochters aan de herberg was immers geen alledaags verschijnsel. Zonder begeleiding kwamen zij niet of nauwelijks in zulke gelegenheden. Het ritueel stond wel onder druk. In 1872 werd het meiliefstenritueel in Craubeek onderdrukt. Een jaar later pakte de pastoor van Klimmen, Henricus Horsmans, aldaar pastoor van 1871 tot 1904, het meiboomritueel aan samen met het meiliefstenritueel. Hij ging op hoogst ongebruikelijke wijze te werk. De jonkheid had ondanks de afschaffing de meiliefsten toegewezen. De pastoor beperkte zich niet tot een donderpreek, maar spande zich serieus in. Hij stuurde op de eerste zondag van mei de jongedochters via de sacristie en de pastorie naar huis, terwijl de jongelingen aan de kerkpoort en het tegenoverliggende kerkhof tevergeefs op hen wachtten. Wilde hij de jeugd een poets bakken? Was hij kwaad dat de jonkheid toch meiliefsten had toegewezen? Stoorde hij zich werkelijk aan het ritueel dat de jongedochters in de herberg kwamen of was het een consequente voortzetting van de maatregel van een jaar eerder in het nabijgelegen Craubeek? We weten het niet. Wat de reactie van de jonkheid en de bevolking is geweest, valt al helemaal niet te achterhalen. Van de verschillende mogelijke bronnen maakt er maar één gewag van het voorval en dat op basis van een oude familie-overlevering. Het kan zijn dat onze zegsman zich iets op de mouw heeft laten spelden. Maar ook als zijn summiere bericht juist is, blijven de motieven van pastoor Horsmans duister.⁵

In Valkenburg bleef het 'intrèkke' in de negentiende eeuw ononderbroken bestaan. Het hield er verband met de meiboomplanting. Een reconstructie van de meiboomplanting aan het einde van de negentiende eeuw maakt dit duidelijk. Wanneer na middernacht de meikoppels werden opgelezen, moest de jongeling de mei steken aan het huis van zijn meiliefste. Het meikoppel had tot de eerste zondag van juli vaste omgang met elkaar. Een halve eeuw eerder, omstreeks 1840, amuseerde een uit West-Nederland afkomstig belastingontvanger zich geweldig over dit gedoe. Hij was voor enige tijd in een groot Zuid-Limburgs dorp - hoogstwaarschijnlijk Valkenburg - gedetacheerd, toen op een avond de koppeling plaatsvond. Hij bezocht de happing en kreeg tot zijn stomme verbazing van de zeer gevatte keizer van de jonkheid onmiddellijk de dochter van de plaatselijke dominee toegewezen. Benieuwd hoe het allemaal zou aflopen, ging hij de volgende zondag keurig bij de dochter van de dominee zijn opwachting maken. Het jonge meisje bleek verguld met zijn attente reactie.⁶ De belastinggaarder had overigens niet veel van het ritueel begrepen en hij overtrad heel wat regels, maar ook hij had zich

⁴ Habets 1889, p. 12. Van der Ven vermeldt het voor Noorbeek in de jaren twintig van de twintigste eeuw (Van der Ven 1929, p. 41).

⁵ [Pluymaekers] 1985, pp. 75-76. Over deze zaak in Klimmen wordt in het parochie-archief dat in het Gemeente-archief van Heerlen berust, geen melding gemaakt. Ook in de voorlopige inventaris van het bisschoppelijk archief Roermond (1840-1940) is geen document of verwijzing te vinden naar een eventueel beleid in dezen. (RA Limburg, Maastricht). Het voorval wordt niet beschreven in: E. Brouwers, Duizend jaar Klimmen 968-1968, Klimmen 1968.

⁶ Gedenkboek directe belastingen 1990, pp.24-25.

zo kostelijk geamuseerd dat hij er enkele jaren later zijn collega's omstandig over vertelde. Wij zien in de jaren twintig van de twintigste eeuw het 'intrèkke'-ritueel sterk van aard veranderen. De jongeling had toen alleen nog de plicht zijn meilief op de eerste zondag van mei aan de deur van de Sint Nicolaaskerk af te halen en haar in de herberg te onthalen. Daarna hield het meiliefstenschap meteen op.⁷ De belastingontvanger had zich er drie generaties eerder precies zo vanaf gemaakt. De oorzaak lijkt dezelfde: vervreemding. Die was bij onze belastingontvanger het gevolg van zijn herkomst. Ook zijn niet-lidmaatschap van de jonkheid speelde hierin een rol. Net als de dochter van de dominee was hij een buitenstaander die niet onder de jonkheidsregels viel. Rond 1920 vormde het intrèkke-ritueel een onderdeel van de sociaal-economische structuur.

Door het toerisme dat sinds het einde van de negentiende eeuw in Valkenburg was opgekomen, was de gemeenschap ontsloten. Dit heeft invloed op het meiliefstenritueel gehad. Mogelijk is daardoor de omgangperiode veranderd. Maatschappelijke ontwikkelingen hadden, vooral bij de meisjes, tot desinteresse geleid. De jongedochters lieten zich niet meer strikken voor een lange omgangperiode en hielden de koppeling aan een jonge man snel voor gezien. Maar misschien helpt het kijken naar varianten ons aan wat meer inzicht.

In en rond Geulle was het een oud ritueel dat, als een jongeman een jongedochter het hof maakte en zij daarmee instemde, zij op de kermisdagen of op de feestdag van Sint-Apollonia (9 februari) na de hoogmis met hem naar een café ging, waar hij haar trakteerde. Voor de gemeenschap was het een duidelijk teken dat het tweetal verloofd was. Brak de jongedochter de verkering af, dan was zij verplicht aan Onze Lieve Vrouw een nieuw kleed te schenken.⁸ Het uitwisselen van trouwbeloften van het stel betekende officieel een verloving.⁹ Verloven was geen vrijblijvende zaak, maar vrijwel onmiddellijk een keuze voor een levensbestemming die publiek werd gemaakt en een dorpsaangelegenheid bleef. Het 'intrèkke' in Geulle was geen zaak zonder verplichting. Het had als maatschappelijk ritueel meer gevolgen dan in Puth of Noorbeek waar dit onder auspiciën van de jonkheid gold voor een beperkte tijd.

Moet aan de bepalingen die in beginsel alleen bedoeld waren voor een nietig gehucht van amper honderd inwoners zo'n grote betekenis toegekend worden? De tekst zelf dwingt ons al deze vraag met een volmondig ja te beantwoorden, omdat zijn motivering nagenoeg identiek is met wat we heel de zeventiende eeuw door lezen in bisschoppelijke brieven en ordonnanties van het centraal gezag. Het verschil zit in de uitwerking. De dorpsoudsten van Puth-Schinnen waren wat gehaarder en nuchterder dan de hoge overheden. Het grote probleem waarmee de staat en de kerk bleven worstelen, was de vertaling van zulke reglementen in de praktijk van alledag.

In de reeds genoemde ordonnantie van 1836 waarin het reglement uit 1664 is opgenomen, wordt nog eens uitdrukkelijk verwezen naar een mandement van aartsbisschop Alphonsus van Berghen van Mechelen (1624-1689) van 25 november 1675 en een ordonnantie van koning Willem I uit 1818. De aartsbisschop was opgetreden tegen de samenkomsten van de huwbare jeugd, de zogenaamde 'conventicula'. Wat Van Berghen in zijn herderlijke brief bestreed, was vijftig jaar daarvoor in 1629 al door de Brugse, later Gentse bisschop Antonius Triest (1576-1657) aan de kaak gesteld.

⁷ Geulrand 10(1985), pp. 76-77 en mondelinge informatie van een geboren en getogen Valkenburger, L. Pluijmen. De redenen die ertoe geleid hadden dat het ritueel van de vaste omgang van het meipaar niet meer bestond, kon hij mij niet noemen. Er waren toen al niet meer zoveel meiparen die zich aan de omgangperiode hielden.

⁸ Kengen 1926, p. 403.

⁹ Van der Heijden 1998, pp. 96-97.

In heel de Zuidelijke Nederlanden kwamen de bisschoppen in het geweer. Was de ordonnantie van Van Berghen van 25 november 1675 aanvankelijk nog maar voor het aartsbisdom van Mechelen bedoeld, andere bisschoppen volgden zijn voorbeeld en schreven kanselboodschappen van gelijke strekking, zoals Albert van Horn (1642-1694), bisschop van Gent, in 1682 en in 1685 Johannes-Ferdinandus van Beughem (1630-1699), bisschop van Antwerpen.

Om des te krachtiger een vuist te maken tegen de samenkomsten van de jeugd werd op 10 april 1691 zelfs een gezamenlijke brief uitgevaardigd door alle bisschoppen van de Mechelse kerkprovincie.

Waar de bisschoppen zich beperkten tot het signaleren van misstanden en het uitspreken van hun bezorgdheid over het zielenheil van de aan hen toevertrouwde gelovigen, kwam het reglement van het kleine Puth-Schinnen met een praktische oplossing. De gepubliceerde teksten zijn duidelijk. Het gaat steeds om dezelfde strekking. Nemen wij als voorbeeld de 'Pastorele Brief' van de Mechelse aartsbisschop Alphonsus uit 1675. Hierin fulmineert hij: 'Tegens de Abuysen de welke gecommiteert worden in de Vergaderingen van de Jonkheid (...) dat'er is een seer groot ende beklagelyck Ziele-verlies tusschen de Jongmans ende Jonge-Dochters, de welke op Sondaghen, Heylig-daghen ende andere (die sy noemen vrolycke dagen) gestadelyck oock ten tyde van de Godts-diensten hun laten vinden in de Herbergen, om te drincken en te dansen, ende te verblyven tot spade(=laat) in den doncker (...) soodaenige oneerlycke Liedekens worden gesongen, soodanige aenrakinge worden gesocht en geplogen, soo veel dertelheden ende vuyligheden, tot groote quetsinge van conscientie worden gedaen'.¹⁰

De huwbare plattelandsjeugd kwam in de ogen van de bisschop te veel bijeen in herbergen en op andere plaatsen. Dat gebeurde vooral in de meinacht rond de meiboom. Zulke samenkomsten, die in de volksmond o.a. 'Labbayen, Quanselbier, Spinningen, Splingingen en Swingelingen' werden genoemd, waren plaatsen van zonde en verderf waardoor het zielenheil van de huwbare jeugd verloren zou kunnen gaan.¹¹ Weg ermee, zeiden bisschoppen en landvoogden, maar niet het dorpsbestuur van Puth-Schinnen. Voor hem was het niet allemaal kommer en kwel. De bijeenkomsten van de huwbare plattelandsjeugd boden een te waarden mogelijkheid aan jongelui om met elkaar op min of meer ongedwongen manier in contact te kunnen komen en zich zo op hun toekomstig samenleven voor te bereiden. De samenkomsten betekende in de praktijk relaties tussen de huwbaren onmogelijk maken.

Er moest onderscheid worden gemaakt. Het meiliefstenritueel was belangrijk voor het op een min of meer speelse wijze leggen van niet al te indringende contacten tussen jongens en meisjes, omdat dit ritueel inhield dat de jonge mannen door het jonkheidsbestuur aan een jongedochter voor een beperkte periode werden gekoppeld. Zij leerden zo respectvol met elkaar omgaan. Dit eeuwenoude ritueel verbieden zou onverstandig zijn. Vandaar dat in 1664 een reglement werd opgesteld om soelaas te bieden aan de huwbare jongeren en hen tegelijk excessen als voorkwamen bij labbayen te verbieden: 'Daarom is het dat wij beletten sulk ongeoorlofde mislagen bij te wonen of in dierlijke occurentie en vergadering mitsgaaders ook alle dat sij aen straffe of sonde plichtig sulle sijn. Ende aengesien dat de obligatie van hetgene voorgeschreeven is tusschen die jonckheijd soo moch behertigt worden en te doen achtervolgen (...) dat wij op alles wel gelet en goedgevonden te gebieden (...)'.¹² Labbayen, d.w.z. bijeenkomsten van de ongehuwde jeugd in de herbergen, en dat nog wel tijdens de kerkdiensten, waren ontoelaatbaar en te meer, zodra er onbeschaamdheden, ongeoorloofde aanrakingen en dertelheden plaatsvonden. Het verderfelijke karakter werd nog versterkt door drinken en dansen. Zulke ongereguleerde bijeenkomsten moesten met argusogen worden bekeken.

Onder die riskante samenkomsten hoorde ook het gemeenschappelijk tafelen van knechten en meiden. Alleen bij burenhulp, als knechten en meiden van verschillende boerderijen om beur-

¹⁰ Pauwels 1749, p. 58.

¹¹ Jacobs 1984/85, deel 3, pp. 441-445; Rooijackers 1994, pp. 302-307.

¹² Pijls 1929, p. 119.

ten samenkwamen om te helpen de oogst binnen te halen, lag het anders, omdat dergelijke bijeenkomsten volgens vaste regels plaatsvonden en er toezicht werd gehouden.¹³ Met welgevallen spreekt het reglement over de koop en verkoop van jongedochters. Hoe verbazingwekkend het in onze moderne ogen ook is, de jonkheid mocht vrijelijk beschikken over de jongedochters. Het jonkheidsbestuur bracht de relatie tussen jongeling en jongedochter in de gemeenschap tot stand en bood zijn leden de exclusieve mogelijkheid de uitverkoren jongedochters die letterlijk onder de voogdij van de jonkheid stonden, voor een al dan niet statutair vastgestelde periode aan zich te binden en ze op vastgestelde tijden te bezoeken. Op deze bezoeken werd scherpe controle uitgeoefend door de dorpsgemeenschap en in het bijzonder door controleurs die het jonkheidsbestuur aanstelde.

Voor het reilen en zeilen van de gemeenschap en haar continuïteit was het van groot belang dat de verstandhouding tussen de huwbaren-groepen en hun omgang met elkaar goed was. Verschillende oogmerken werden nagestreefd: De contacten tussen de huwbare mannen en vrouwen hadden tot doel de keuze van een partner uit de eigen gemeenschap te bevorderen. Dat ze uit de eigen gemeenschap moest zijn, hing samen met agrarisch-economische belangen binnen de gemeenschap. Een familie moest er qua bezit en status door een huwelijk niet op achteruit gaan. Maar ook voor de jongelui was het van betekenis. Een relatie moest groeien, zodat het een verantwoord huwelijk kon worden gesloten. Op echtscheidingen stond men niet te wachten, zeker als er kinderen waren.

De contacten waren nodig, maar moesten vluchtig zijn om de invloed van de ouders op de uiteindelijke keuze niet te blokkeren. Maar daar kwam nog iets bij. De onderhorigheid van de vrouw in gezin en samenleving diende nadrukkelijk tot uiting te worden gebracht. De huwbare mannen moesten de jongedochters al vroeg hun plaats in de samenleving inpeperen. Het waren de mannen die het heft in handen hadden. De jongelingen moesten leren met respect met hun partners om te gaan. Waardering was de basis van een huwelijk. Overtredingen van deze regels hadden charivari's tot gevolg. De continuïteit van de gesloten dorpsamenleving door goede huwelijken, het behoud van de sociale status van een familie in de samenleving en erkenning van de hiërarchische structuur waren essentiële elementen voor het voortbestaan van elke peasant-society. In sociaal opzicht was die samenleving nog beperkter in haar ont-plooiingsmogelijkheden dan in economisch opzicht. Het succes van de boer als veeteler of landbouwer veroorzaakte naijver, maar vormde geen bedreiging voor de continuïteit van de gemeenschap. Integendeel, naarmate de boer zijn inkomen en zijn bezit wist te vergroten, konden meer kinderen uit zijn gezin een huwelijk aangaan. Daarmee werd het chronisch tekort aan huwelijkspartners in het dorp opgevangen en het wankel evenwicht in de gesloten dorpsamenleving met enig passen en meten in stand gehouden. Maar met sociale spanningen lag het anders. Verbroken huwelijken, minachting van de hiërarchische verhoudingen en aantasting van de status van de gevestigde families veroorzaakte in de gemeenschap grote schade.

5.3. De bevoogding door de jonkheid

De bevoogding van de jongedochters door de jonkheid vindt haar oorsprong in een bepaalde familiecultuur die - al naar gelang de regio waar ze wordt aangetroffen vanaf de dertiende en veertiende eeuw tot aan het einde van de eerste helft van de negentiende eeuw - in documenten wordt beschreven.¹⁴ Volgens de destijds geldende opvattingen was de man vrij en onafhankelijk. Zijn vrouw, zijn zusters en kinderen stonden onder zijn bescherming. In de Sachsenspiegel wordt rond 1220 al duidelijk gesteld dat de vrouw haar leven lang onder de voogdij van haar echtgenoot stond: 'die man is vormünde sines wives to hant als sie ime getrūwet

¹³ Rooijackers 1994, pp. 319-326.

¹⁴ Cromberg 1969, p. 82.

wirt'.¹⁵ Grimm verwijst voor de Duitse benaming 'Vormundschaft' naar het Latijnse woord 'mundium' dat oorspronkelijk hand (manus) betekende. 'Manus' stond ook voor het Latijnse 'potestas'.¹⁶

Als haar echtgenoot overleed, bleef zij onder de voogdij van een broer of bloedverwant van de overledene. In de costumen van Rijnland uit 1667 heet het: 'den Man heeft de volkomen Voogdy over zijn Vrouw ende het bewind over hare goederen'.¹⁷ Als meisje en als kind al stond een vrouw dan onder de voogdij van haar vader en bij diens afwezigheid onder die van haar oudste broer. Bij het huwelijk werd die voogdij overgedragen aan de echtgenoot. Schril stak hiertegen af de positie van de jongeling die met het bereiken van de volwassenheid of het verkrijgen van stemrecht onder de voogdij van de ouders uitkwam. De Code Civil die bij haar uitvaardiging door Napoleon dadelijk rechtskracht kreeg in het huidige Limburg en het huwelijksgoederen- en erfrecht, neergelegd in het Burgerlijk Wetboek en diverse wetten van het Koninkrijk der Nederlanden, omvatte tot in de tweede helft van de twintigste eeuw gelijkaardige bepalingen. Bij het sluiten van een huwelijk werd tot voor kort van de vrouw verlangd dat zij beloofde haar man onderdanig te zijn en in zijn huis te leven. Het mag zijn dat de positie van de ongehuwde vrouw in de loop van de zeventiende eeuw verbeterde, dat zij niet langer hoefde te hopen op de steun van haar familie, in staat was voor zich zelf te zorgen en voor haar oude dag te sparen,¹⁸ zoals vooral in de steden en zelfs in Maastricht het geval was.¹⁹ Op het platteland ontstonden voor haar pas betere mogelijkheden bij de opkomst van de proto-industrie met haar huisnijverheid.²⁰ De status van de gehuwde vrouw werd door deze ontwikkeling niet beïnvloed. Een vrouw die tegen een hoger geplaatste een grote mond opzette, werd strenger bestraft dan een man.²¹

Lag aanvankelijk de bescherming van en de zorg voor het wel en wee van vrouwen en kinderen bij het familiehoofd, met de opkomst en de versterking van de burgerlijke staat werd deze taak enigszins verlegd naar de centrale overheid. Die zorgde voor een voogd die van zijn pupil absolute gehoorzaamheid eiste en er nauwlettend op toezag dat een weduwe de financiële belangen van haar kinderen niet schaadde.

Naar analogie van deze maatschappelijke ontwikkeling nam de jonkheid deze opvattingen met betrekking tot bevoogding van vrouwen over, en integreerde die in haar gebruiken en maakte zij gebruik van de beschikbare speelruimte om als voogd van de jongedochters op te treden. Net als gehuwde vrouwen leefden onder de hoede van hun mannen en de lokale gemeenschap, stonden de jongedochters, nadat zij meerderjarig waren geworden, tot aan hun huwelijk onder de voogdij van hun vader en de jonkheid. Het spreekt voor zich dat de voogdij van de jonkheid over de plaatselijke jongedochters van een andere orde was dan die van hun vader. Aan de ene kant probeerde de jonkheid met haar endogame intenties het jongedochterspotentieel te binden aan haar eigen leden, aan de andere kant verheugde zich de jongedochter erover dat er dank zij de jonkheid uitzicht bestond aan de jongeling van haar voorkeur te worden gekoppeld. Het was die jongeling die na haar toewijzing aan hem een ere-meï aan haar huis kwam steken en met wie zij vervolgens allerlei feesten en activiteiten van de jonkheid bezocht.

¹⁵ Het voogdijschap behoort tot de oudste vormen van familiecultuur. De vrouw bleef hoe dan ook ondergeschikt aan de man, stond onder zijn voogdij. De benaming voogd betekende dan ook beschermer, verdediger. De voogd trad dan op als een persoon zelf geen handelingsbevoegdheid voor o.a. het gerecht had.

¹⁶ Grimm, DRA, deel 1, p. 617.

¹⁷ Van Leeuwen 1667, 2^e deel, artikel XCI, pp. 357-358.

¹⁸ Peters 1997, pp. 325-345.

¹⁹ Jansen 1993, pp. 86-90.

²⁰ Braun 1979, pp. 59-89.

²¹ Jones/Zell 1998, pp. 11-31.

Het was in kleine gesloten gemeenschappen voor een jonge vrouw een van de weinige mogelijkheden om met een man in contact te komen en een relatie op te bouwen. De voorgedij die de jonkheid uitoefende, werd dan ook niet ervaren als een druk. Vanuit het perspectief van een jong meisje was het eerder een verademing, ook al omdat de activiteiten van de jonkheid behoorden tot de weinige ontspanningsmogelijkheden in de dorpsgemeenschap.

Werd op een jongedochter geboden, dan speelde de hoogte van het bedrag een belangrijke rol. Werd op haar geboden vanwege haar karakter en uiterlijk of vanwege het bezit van haar ouders? Individuele wensen van jonkheidsleden konden door het jonkheidsbestuur worden gehonoreerd zonder dat dit binnen de gemeenschap opviel. In heel Europa eiste de jonkheid bij de toewijzing onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. Dat gold ook voor de omgang met de jongelingen bij dans en feesten en bij berispen of straffen.²² In de statuten van de jonkheden van Schleswig-Holstein wordt beschreven hoe een meisje zich diende te gedragen bij een dansfeest. Bij overtreding van de regels werd zij door de jonkheid bestraft. Door de jonkheden van Graubünden (Zwitserland) wordt over de bevoogding gezegd: 'Was die Mündel anbetrifft, sollen diese vor allen Dingen ihren Vögten alle Achtung und Ehrerbietung entgegenbringen und ihnen gehorsam sein...!'

De statuten van de Zwitserse jonkheid uit Scheid (1741) beschrijven in artikel 18 hoe een meisje zich diende te gedragen. Bij overtreding moest zij een boete betalen.

5.3.1. Endogamie - Exogamie

Daarnaast mag ook niet uit het oog worden verloren dat er aan de jonkheid een grote maatschappelijke speelruimte werd toegekend, zeker als het om algemene belangen van de gemeenschap naar buiten toe en de continuïteit van de gemeenschap ging. De endogamie speelde en speelt in de kleine gemeenschappen een grote rol. Zo'n gemeenschap ontwikkelt een zekere afweer tegen alles wat niet tot de eigen gemeenschap behoort en probeert door interne regelingen, zeker bij huwelijken, de eigen belangen te beschermen. De jonkheid als deel van die endogame gemeenschap reageert analoog. Zij zal alleen al om die reden met argusogen toezien op het contingent van huwbare dochters dat in kleine gemeenschappen kwetsbaar is.

Het eigenaardige verschijnsel dat de jongelingen enerzijds de rol van potentiële vrijers en anderzijds van beoordelaars van eventuele paarvorming speelden, bleek in de praktijk een doelmatige institutie te zijn. Alle partijen waaronder ouders, jongedochters en jongelingen voeren er in dit spanningsveld van enerzijds vrijer en anderzijds beoordelaar wel bij.

Het 'intrèkke' had in beginsel een vrijblijvender karakter, zo leert ons ook een vermelding uit Beek uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Hier stonden de jongelingen op kermis-zondag na de hoogmis in twee rijen voor de kerkdeur opgesteld. Iedere jongeling vroeg aan de jongedochter op wie hij zijn oog had laten vallen om met hem iets te gaan drinken in het café.²³ Of haar ja hier gelijk stond aan een verloving, is te betwijfelen, ook al kwam het voor.

Dat bij een verloving 'intrèkke' plaatsvond, heeft mogelijk te maken met vroegere opvattingen over verloven. De verloving gold in de zestiende en zeventiende eeuw als een huwelijksbelofte en had een geheel andere betekenis dan in de negentiende en twintigste eeuw. Soms, zij het niet al te vaak, werd de verloving zelfs in een notariële acte vastgelegd.²⁴ Een verloving ongedaan maken was dan even moeilijk als een huwelijk beëindigen.²⁵ Dat de publiciteit een grote rol speelde, is af te lezen aan het tijdstip waarop het hele gebeuren plaatsvond. Tijdens de

²² Meyer 1941, pp. 7-8; Caduff 1932, pp. 77-89; Rageth 1941/42, p. 206.

²³ Paulussen 1980, p. 22.

²⁴ Gehlen 1981, pp. 175-176.

²⁵ Van Dülmen, 1990-1994, 1, pp. 143-147.

kermisdagen of op de feestdag van de patrones van de parochie werden de kerk en de cafés uitzonderlijk druk bezocht.

De hierboven geschetste gewoonten de jongedochters door de jonkheid te laten bevoogden en de leden van de jonkheid met de jongedochters te laten 'intrèkke', kunnen zijn afgeleiden van rechtsrituelen. Wij hebben gewezen op de overeenkomsten tussen de voogdij van de vader en die van de jonkheid. In de Nederlanden was de voogdij zeker niet uniform geregeld.²⁶ Zelfs de toestemming van een voogd bij een huwelijk schijnt niet algemeen te zijn gevraagd. Gehlen meent uit een overigens niet helemaal ondubbelzinnig interpretabele bron te mogen afleiden dat zij in Maastricht pas in 1758 werd ingevoerd. Notariële akten met betrekking tot huwelijkstoestemming komt hij in ieder geval pas vanaf 1759 tegen. Ten aanzien van het toezicht op de vermogensbestanddelen die onmondige kinderen, 'meerderjarige sotten en simpele persoonen' bestonden er daarentegen van oudsher gedetailleerde regelingen. In het 'Recueil der recessen wegens beyde de genaedige heeren ende princen, alhier geëmaneert in den jaere 1665' was er een heel hoofdstuk aan gewijd.²⁷

De schepenen van de stad waren oppermomboirs en hadden toezicht te houden op het stipt nakomen van de regels door de voogden. Welke vorm ook werd gekozen, gewoonlijk omvatte de voogdij een breed scala verplichtingen ten aanzien van het beheer van bezittingen en de opvoeding en de verzorging van de onmondige.²⁸

Behalve natuurlijke personen waren - ook in Zuid-Limburg - her en der ook instellingen bij het uitoefenen van de voogdij betrokken. Het was een rijk palet waarin zonder bezwaar ook een rol kon worden toegekend aan de jonkheden. Het was zelfs aanbevelenswaardig hen erbij te betrekken. In de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw was de sterfte onder jonggehuwden en huwbaren zo hoog dat men er van uit mocht gaan dat heel wat leden van de jonkheid ooit als voogd zouden moeten optreden of er vanuit een bestuurlijke functie toezicht op zouden moeten uitoefenen. Het was vanuit een sociaal-pedagogisch oogpunt aanbevelenswaardig de huwbare jongeren tijdig op deze rol voor te bereiden. Ook elders in Europa waar jonkheden voorkwamen, was men zich bewust van de bijzondere moeilijkheden die de voogdij met zich meebracht.

Wij moeten er echter rekening mee houden dat heel de theorie rond het ontstaan van het meiliefstenritueel naar analogie van de voogdij zijn oorsprong vindt in bijzondere situaties in het land waaruit de initiator van deze gedachte stamde.

In Zwitserland vermelden documenten uit de vijftiende en zestiende eeuw de rol van de voogd in het dagelijkse leven van zijn pupil. Uitvoerig wordt vermeld waaruit zij bestond. De voogd had buiten de vermogensrechtelijke kant - waarvoor gedetailleerde richtlijnen bestonden - ook een grote verantwoordelijkheid met betrekking tot het geestelijke welbevinden en lijfelijke verzorging van zijn pupil en handelde naar algemene vigerende opvattingen over diens eer en bescherming.²⁹ Helemaal Zwitsers was de voogdijgedachte echter niet.

Een expliciete vermelding van voogdij treffen wij aan in de statuten van de jonkheid uit Kriegsfeld in Rheinland-Pfalz die in 1787 werd heropgericht. In artikel 8 wordt daar gesproken over het toestaan van een bezoek aan de jongedochter, in artikel 10 wordt uitdrukkelijk vermeld dat een jongeling een ander niet mag storen bij diens bezoek aan een jongedochter. Tenslotte bevestigt artikel 16 het alleenrecht van de jongeling om met de hem toegewezen jongedochter om te gaan tijdens de vastgestelde periode. Tijdens dansgelegenheden mochten

²⁶ Gehlen 1981, pp. 177-178.

²⁷ Maastricht 1719, pp. 57-60 (hoofdstuk X, Vande momboirschap, ofte voogdye). In het Gelders Land- en stadsrecht wordt de voogdij in deel I, titel 4 de voogdij uitputtend beschreven (Berkvens 1996, pp. 47-70).

²⁸ Gehlen 1981, p. 32.

²⁹ Cromberg 1969, pp. 82-83.

andere jongelingen met iemands jongedochter slechts een dansje maken, indien zij daarvoor de toestemming van haar jongeling hadden.³⁰

Wat dichter bij huis vonden wij nog een voorbeeld. De statuten van de jonkheid uit het Rijnlandse Impekoven bij Bonn vermelden expressis verbis het recht van de jongeling op een meilief (artikel 3). Jongedochters die het waagden een jongeling uit de eigen gemeenschap voor een dans af te wijzen, werden smadelijk van de dansvloer gestuurd.³¹ Slechts een enkele keer is de terminologie explicieter. De jonkheden van het Zwitserse Graubünden kenden de zogenaamde 'Ugadias', de voogdijschappen. De jongeling had de plicht de jongedochter die onder zijn voogdij stond, bij te staan en te beschermen tegen aantijgingen. Maar dan moest zij wel haar goede wil tonen. Van haar werd onvoorwaardelijke gehoorzaamheid geëist.³² In de statuten van de jonkheid van Scheid wordt in artikel 8 hierover uitvoerig gesproken. In het hele kanton Graubünden werd aan de jongedochters bij de kerkdeur medegedeeld onder wiens voogdij zij voor de tijd van een jaar zouden staan. De nieuwe paren moesten op de bewuste dag samen naar de mis gaan, zodat de dorpsbewoners konden zien wie aan wie was gekoppeld. Ook kwam het voor dat de paren een rondgang om de kerk moesten maken.³³

Vergelijken wij de gebruiken in Limburg met die in Zwitserland, dan kunnen wij vaststellen dat zij deels van eenzelfde grondgedachte uitgaan, namelijk het koppelen van een jonge man aan een jongedochter uit de eigen gemeenschap voor een (statutair) vastgestelde tijd. Op deze relatie had de jongedochter nagenoeg geen invloed.

Maar dat betekent allemaal niet dat wij daarin een voogdij mogen zien in familierechtelijke zin, want die kende het recht hier niet. Wat rest is de voorafspiegeling van het onder het gezag van een man worden gesteld bij het aangaan van een huwelijk.

De paarvorming was een verschijnsel dat analogie laat zien met de gebruiken bij relaties in de huwelijkse sfeer.

Net als bij verlovingsen (en huwelijken) speelde de openbaarheid een belangrijke rol. Heel de gemeenschap moest weten wie door de jonkheid voor een bepaalde tijd aan wie was gekoppeld. De rol van de ouders bij het zoeken van een partner werd in bescheiden mate beperkt. Er werd gelegenheid geboden tot een korte kennismaking, maar er gebeurde niets buiten het toezicht van de lokale gemeenschap om.

Klikte het niet, dan hield na de omgangsperiode de relatie eenvoudig op en konden beiden zo nodig bij de volgende meimaand een nieuwe partner krijgen. De omgang onder auspiciën van de jonkheid was tot op zekere hoogte een proeftijd, maar niet zonder maatschappelijke consequenties. En passant en op ludieke wijze werd de jongelui ingepeperd dat huwelijken niet louter een persoonlijke zaak waren, maar een gebeuren waar de lokale gemeenschap nauw bij was betrokken. Het hele kennismakingsgebeuren werd gecontroleerd. De volgorde van belangrijkheid van de betrokken partijen kon variëren. De jongedochter was nooit meer dan een lijdend voorwerp. In Zwitserland had ook de jongeling niet veel te kiezen. De jonkheid wees toe. Beiden konden weliswaar om een herhalingsoefening vragen, maar dan moesten zij een jaar wachten. Erger was de verplichte omgang van een jaar, als het tussen beiden niet klikte. De paren kregen weinig ruimte, ook voor het aangaan van een nieuwe relatie, zeker als beiden hun oog hadden laten vallen op een ander.

De jonkheden in Limburg en in het Rijnland³⁴ gaven de jongeling wat meer speelruimte: zij veilden de meisjes. De jongeman mocht bieden. Het verkregen geld werd onmiddellijk in een

³⁰ Becker 1925, pp. 224-225.

³¹ 'Wan ein junger Bub oder junling sich das erste mahl zu der Gesellschaft der jungesellen verfüget ein Maij-lehn zu hollen...' (Wahlen 1793, artikel 3, ongefolieerd).

³² Cromberg 1969, pp. 77-89.

³³ Caduff 1932, pp. 83-84.

³⁴ Dierker 1939, pp. 68-82.

gezamenlijk drinkgelag omgezet. De tot stand gekomen relaties werden altijd den volke getoond. De gemeenschap kon zich een oordeel vormen. Het lokale roddelcircuit deed zijn werk. Waakzame ouders deden er goed aan in een vroeg stadium met hun zoon te overleggen over de vraag op wie hij zou bieden en hoe hij zijn belangen tijdens bijeenkomsten van de jonkheid zou kunnen verdedigen. Het dating-systeem was een delicaat proces met slechts één winnaar die vooraf was gegeven: de endogamie.

Het verdwijnen van het 'intrèkke'-gebruik bij de jonkheid heeft vooral te maken met ingrijpende veranderingen in de negentiende eeuw op maatschappelijk en economisch gebied. Een sterke verbreding van de sociale contacten, een groeiend zelfbewustzijn van een zich emanciperende jeugd en carrièreperspectieven buiten het eigen dorp deden de afhankelijkheid van de lokale samenleving en in het bijzonder die van haar half-informele organen vervagen.

Ook de jonkheid verloor haar allesbepalende rol binnen de gemeenschap. In het bijzonder kwamen ook de bepalingen en gebruiken rond de vastgestelde omgangstijd van een paar te vervallen en tegelijkertijd het daaraan verbonden 'intrèkke'. Daarmee was de kou niet uit de lucht. Hilberath stelde diep in de Eifel een zekere mate van emancipatie van vrouwen vast. Ze lieten zich niet meer koppelen.³⁵

De katholieke clerus die al van de twaalfde eeuw af moeite deed om de jongelui zelf hun partner te laten kiezen, omdat zij hoopte zo de bestendigheid van de huwelijken en de wederzijdse trouw van een partner te bevorderen, was sinds onheuglijke tijden door het canonieke recht gedwongen zich met hand en tand tegen aangeduwde huwelijken te verzetten. Het was voor jongeren bijna onmogelijk om zonder toestemming van de voogd, de ouders of andere belanghebbenden in het huwelijk te treden. Ouders en verwanten bepaalden grotendeels de keuze van de huwelijkspartner. Huwelijken bepaalden immers in hoge mate de sociale status van de hele familie. Tegen het einde van de dertiende eeuw was de rol van de familie door de kerk een klein beetje gereduceerd. Door de consensusleer was er voor jongeren de mogelijkheid ontstaan om zich te onttrekken aan de huwelijkspolitiek van hun ouders. Zij deden steeds meer een beroep op de kerkelijke rechtbank om de geldigheid van hun huwelijk bevestigd te krijgen. Zodra de verba de presenti waren uitgesproken en bevestigd door de bijslaap, erkende de kerk de geldigheid van het huwelijk. Ouders en andere belanghebbenden leken buitenspel.³⁶ Men zocht naar alternatieven. De jonkheid kwam als geroepen. Mede dank zij haar invloed konden de ouders weer aan de touwtjes trekken, als ze met tact optraden. Tot de negentiende eeuw stond de kerk weer grotendeels buiten spel. Zij mocht bevestigen wat buitenstaanders hadden bekookstofd.

Amper was de jonkheid naar het tweede plan gedrongen, of de geestelijkheid rook een nieuwe kans. Zij reageerde alert. Zij zag het wegvallen van de rol van de jonkheid met welgevallen. De vrijheid van jonge mensen zelf op basis van wederzijdse genegenheid een partner te kiezen, werd benadrukt. Ook de dorpsgemeenschap moest inleveren. De endogamie raakte meer uit de tijd. Als gevolg van de toenemende werkgelegenheid buiten de gemeenschap trokken vele jongeren aan het begin van de twintigste eeuw weg uit hun gemeenschap. Daar buiten vonden zij hun bruid of bruidegom. De jonge mannen en vrouwen in de steden graasden niet langer het platteland af. Het onderzoek van Rutten naar de herkomst van huwelijkspartners in de negentiende eeuw in Maastricht toont aan dat Overmaze het belangrijkste herkomstgebied was van immigranten die in Maastricht terecht kwamen, maar tegelijkertijd nam het percentage bruiden dat uit deze dorpen naar de stad werd gehaald, af. Er was dus enige compensatie. In de stad kon je overtollige zonen kwijt zonder dat de continuïteit van het boerenbedrijf werd bedreigd door spijtoptanten die je beroofden van een flinke boerin.³⁷ Een meisje dat het harde

³⁵ Hilberath 1931, pp. 66-69.

³⁶ Van der Heijden 1998, pp. 33-34.

³⁷ Rutten 1989, pp. 95-124.

landleven zat was, nam op jeugdige leeftijd een dienstje in de stad, integreerde er en vond een partner. Zelfs voor de meisjes werd de toestand beter. De achterdochtige clerus, overtuigd dat jonge mannen per definitie geneigd waren hun ziel en zaligheid te verkwanselen, trachtte het heft in handen te nemen. Het huisbezoek van de pastoor verving het toezicht van de jonkheid. Had laatstgenoemde zich nogal speels gedragen en zich op de huwelijksdag discreet teruggetrokken, nu werd het ernst.

5.4. Het venstervrijen

Onder venstervrijen verstaan wij oorspronkelijk het gecontroleerde bezoek van een groep jongelingen 's avonds en 's nachts aan een jongedochter op haar slaapkamer (algemeen venstervrijen) en het bezoek van één jongeling aan één jongedochter op haar slaapkamer (individueel venstervrijen). De bezoeken stonden onder streng toezicht van de jonkheid. Zij stelde dagen en tijden vast. De jongeling mocht bij zijn bezoek aan de jongedochter onder geen beding onder de deken(s) kruipen en hij moest vóór het ochtendgloren verdwenen zijn.³⁸

Dat zulke bezoeken niet altijd zonder 'gevaar' waren, werd door Caduff onomwonden toegegeven: '...daß sich hin und wieder üble Folgen an sie (die Hengertsitte) knüpfen, kann nicht in Abrede gestellt werden'. Tegelijkertijd plaatste hij het Zwitserse venstervrijen op een hoger voetstuk en wenste dit niet te vergelijken met het Duitse venstervrijen en elders: '...der bündnerische Hengert (...) auf keinen Fall jener Art von Nachtfreierei gleichgestellt werden darf, wie sie in Deutschland and anderwärts auf dem Lande vielfach gebräuchlich ist', lijdt voor hem geen twijfel. De Zwitsers hielden de touwtjes beter in handen³⁹ Gevoel voor de romantiek van het Zwitserse platteland kan hem niet worden ontzegd. Demografisch onderzoek heeft zijn stelling bepaald niet bevestigd.⁴⁰ Alsof de Zwitserse jongens en meisjes anders waren dan die uit de rest van Europa.

Er dient een onderscheid gemaakt worden in het venstervrijen. Het begon bij de kennismakingsfase. Deze kon uitgroeien tot een verloving, zonder dat het venster gesloten werd. Dat niet-coïtaal vrijen in de vastere relatie gewoon bleef, zoals Rooijackers betoogt, is denkbaar, al waren er niet-riskante vormen van coïtaal verkeer mogelijk, zo nam men voetstoots aan, zoals de coïtus interruptus. Dit laatste gold als het ideale preventivum.⁴¹

Hoe het in onze streken was gesteld, blijkt uit een aantal vonnissen van gerechten. Het belangrijkste delict onder de rechtszaken over kwesties die ontstonden in de premaritale fase, was de voorechtelijke seksualiteit. Voorechtelijke geslachtsgemeenschap was onder geen enkele voorwaarde toegestaan. Koppels die trouwbeloften hadden uitgewisseld en officieel waren verloofd, mochten pas na de huwelijksvoltrekking het bed delen. Toch werd de soep niet zo heet gegeten als ze werd opgediend. Dat bewijzen de rechtszaken inzake de huwelijksvergrijpen. Er werden door de schepenbanken talloze verzwarende en verzachtende omstandigheden meegewogen in hun vonnis. Over het algemeen gold een trouwbelofte als verzachtende omstandigheid die vleselijke consummatie acceptabeler maakte. Bestond er uitzicht op een huwelijk, dan was het vonnis mild. Bij rechtszaken wegens vleselijke conversatie werden eer en trouwbelofte onlosmakelijk met elkaar verbonden in heel West-Europa.⁴²

³⁸ Caduff 1932, pp. 52-76; Wikman 1937, pp. 258-259.

³⁹ Caduff 1932, pp. 65-66.

⁴⁰ Braun 1979, pp. 59-79.

⁴¹ Spierenburg 1995, pp. 380; Rooijackers 1994, pp. 357-367; Shorter 1975, pp. 102-105.

⁴² Van der Heijden 1998, pp. 96-142.

Uit een in 1779 verschenen werk 'Nagtdieven en Knevelaers binnen de Landen van Overmaeze' van S.J.P. Sleinada - anagram van (Jan) A(rnold) Daniëls, P(astoor) I(n) S(chaesberg) - kunnen wij opmaken dat het venstervrijen maatschappelijk aanvaard was. Dit ritueel had er volgens de schrijver toe geleid dat jongelingen 's nachts van gehucht tot gehucht trokken en allerlei baldadigheden begingen. Daniëls geeft een duidelijke bewijsplaats van de maatschappelijke acceptatie van het venstervrijen aan met de woorden: '..... de jonkheyt rot haer te zamen, op praetext, van by de dogters aen de vensters te gaen vryen ofte caresseeren...'.⁴³

De jongedochters die de jongelingen op hun slaapkamer toelieten, kwamen er niet zonder kleerscheuren af. Zij verloren volgens de geestelijkheid hun eer. De ouders en voogden werd gewezen op tekortkomingen bij de opvoeding van hun kinderen. Zij moesten van de geestelijke beter op hun dochters letten. Meisjes die het venster openden om een vrijer binnen te laten, dienden bestraft te worden: 'moeste de eerste reyze eene groote amende ofte geld straffe geven, waer voor dat de ouders en mombers moesten instaan, en voor de tweede en derde reyze moest zulke dogter als eerloos verklaert worden...'.⁴⁴

Daniëls is fel. Hij ziet in het venstervrijen, dat ongehuwde jongelui in de gelegenheid stelt 's nachts lang 's heren te zwerven, de oorsprong van het bokkenrijden. Als de overheid het venstervrijen zou afschaffen, zou het ook afgelopen zijn met al die moorden, doodslagen en vechtpartijen: 'ik ben verzekert, de vervoering tot de bende zoude niet alleen inhouden, maer men zoude ook zoo veel in deze landen niet meer hooren van doodslagen, van vechten en van moordaden...!'

Om zijn betoog meer kracht bij te zetten, laste hij een 'bekentenis' van een jongeling in. Een zekere Johannes had hem verteld, dat: '... hy op eene nagt met zyne Cameraden was uytgegaan, in geene andere meyninge als om te gaen vryen; zy stelden hem op schiltwag en gingen steelen, dat ze hem s'anderendaegs eerst bekend maekde, en aldus quam hy onder het complot en zoo is het gegaen met meer andere'.⁴⁵

Daniëls overdreef schromelijk, al had hij wel gelijk met zijn bewering dat venstervrijen uit de hand kon lopen. Dat gebeurde af en toe inderdaad en gaf dan in tegenstelling tot wat de pastoor betoogde de dorpsrechters aanleiding op te treden. Door het venstervrijen die criminele achtergrond te geven hoopte de schrijver waarschijnlijk de wereldlijke overheid te bewegen moralistisch op te treden.⁴⁶

Laten wij eens kijken naar de gebeurtenissen in Rijckholt in 1758. Een document uit het schepenbankarchief spreekt over: 'de jonckmans en jonge dochters van Rickholt sigh gerecreert met het meijspel, gedroncken en gedanst op de h. cruijsdagh des jaers 1758'. Die avond waren ook twee Gronsveldenaren aanwezig geweest. Toen deze twee flink aangeschoten besloten huiswaarts te keren, maakten zij zo'n lawaai, dat de jonkheid van Rijckholt vreesde moeilijkheden te krijgen met de lokale baron. Enkele jonkheidsleden vroegen het duo wat de bedoeling was. Peter Schrijnemaekers, een van de twee, liet zich ontvallen dat hij vooral was gekomen was om te 'caresseren' met de nicht van ene Peter Pleumeckers uit Rijckholt. Dit irriteerde de Rijckholtenaren nog meer. Er stond kennelijk een vrijer van buiten voor hen. Zij besloten versterking te halen. Intussen was Peter naar zijn aanbedene gegaan. Hij had een ladder bij het slaapkamerraam van zijn liefje tegen de muur geplaatst. Toen de versterking kwam, stond

⁴³ Sleinada 1779, p. 82.

⁴⁴ Sleinada 1779, p. 84.

⁴⁵ Sleinada 1779, p. 84.

⁴⁶ Sleinada 1779, pp. 82-84.

Peter boven op de ladder met het meisje te keuvelen.⁴⁷ De confrontatie liep uit op een flinke vechtpartij waarbij beide partijen met stokken op elkaar insloegen.

De processtukken maken allereerst duidelijk hoe het venstervrijen in zijn werk ging. Wanneer een Limburgse jongeling ging 'caresseren', zoals het vrijen met een jongedochter werd genoemd, plaatste hij een ladder die op een afgesproken plaats lag, tegen de muur bij het raam van haar slaapkamer. Na een tijdje met haar aan het raam te hebben gebabbeld, werd hij uitgenodigd in haar slaapkamer te komen. Niets ongewoons en geen reden voor een procedure, zolang men zich maar hield aan de spelregels.

Maar wat was hier aan de hand? De caressant was een vreemdeling uit het buurdorp Gronsveld die zonder toestemming van de plaatselijke jonkheid niets had te zoeken bij de Rijckholtse jongedochters. Eerder op de dag had de vreemde vrijer de regels die voor een meispeel golden, ook al overtreden door op weg naar huis zo'n lawaai maken dat de jonkheid die voor de goede gang en orde tijdens het spel verantwoordelijk was, moest vrezen dat de baron bij de volgende feestelijkheden zijn toestemming zou weigeren.

De jonkheden waren er steeds op bedacht de plaatselijke jongedochters aan eigen leden te binden. Vreemden werden zo veel mogelijk geweerd. Als iemand buiten de jonkheid om ging venstervrijen ontstonden problemen, die konden uitlopen op strafbare feiten. Noch het venstervrijen, noch het ongenoeven van de jonkheid gaven de schepenbank aanleiding in het geveer te komen. Die werd pas actief als er bloed vloeide, al was het nog zo weinig. Dat wenste de bank zo te houden. Ook in deze zaak interesseerde haar alleen het excessieve geweld.

In het schepenbankverslag wordt met geen woord gerept van het bezoek over de jongeling uit het buurdorp die met behulp van een ladder door het slaapkamerraam van de jongedochter naar binnen was geklommen. Alleen de daarop gevolgde excessen verdienden correctie.

Vijftig kilometer noordelijker was het niet anders. In de vastelavondnacht van 1691 om een uur of twee togen vier jonkmannen uit Swalmen, een dorp even ten noorden van Roermond dat bijna helemaal toebehoorde aan de kasteelheer van Hillenraad, te weten Peter en Hendrik Arets, Willem en Jan Noppen bij volle maan huiswaarts. Hun aandacht werd getrokken door een gestalte op een ladder bij het huis van Herman Heuskens onder het raam van een jongedochter. Op hun vraag, wie er op dit late uur stond te venstervrijen, kwam geen antwoord. Omdat zij per se wilden weten wie er boven stond, bleven zij wachten. De onbekende vrijer kwam ten lange leste maar naar beneden. Hij werd herkend als Herman Eggels die niet uit Swalmen was. Er ontstond een discussie die uitliep op geweldpleging.

Voor de schepenbank gaven de jonkmannen hun visie op het voorval. Zij hadden Eggels aan het verstand gebracht dat hij verplicht was hen te trakteren. Zij gebruikten de woorden: 'vermits dou hier compts vrijen, bistou ons een drinckgelaech vervallen...'. Herman had ermee ingestemd en was met het viertal naar de herberg gegaan, maar daar had hij geweigerd zijn belofte na te komen. Het viertal had daarop de clandestiene vrijer aan een ploeglijn gebonden en in de Swalm gegooid. Herman deed aangifte. Er volgde een langdurig proces waarbij zowel door de advocaat van de gebiedende heer als door die van het viertal met geen woord meer werd gerept van het venstervrijen.

Wij zien hier - net als in Rijckholt - een vreemdeling ten tonele verschijnen die (heimelijk) een jongedochter had bezocht zonder toestemming van de jonkheid. Wie hierop werd betrapt, moest een afkoopsom betalen. Eggels had beloofd te betalen, maar even later geweigerd zijn belofte na te komen. Dat zich hieruit een langdurige rechtszaak ontwikkelde, had te maken met de toenmalige rechtsopvattingen. De jonkheid had zich een volksgericht gepermitteerd. Ze hield het voor haar gerechtigheid, maar de gerechtigheid van de jonkheid was in de ogen

⁴⁷ Daemen 1991, pp. 79-87; RA Limburg, Maastricht, Schepenbank Rijckholt (1532-1795), inv. nr. 40 (24 mei 1758 en 22 februari 1759).

van de wereldlijke overheid pure straatschenderij, naar de letter van de wet een strafbaar feit dat grote aandacht verdiende, want de jonkheid maakte inbreuk op het geweldsmonopolie van de overheid, met andere woorden: de wet ging hier de concurrentie aan met het ongeschreven recht.

Een derde voorval opnieuw in de omgeving van Maastricht toont aan dat de meningsverschillen tussen semi-informele dorpsverbanden, zoals de jonkheid, en de schepenbanken over de omvang van ieders jurisdictie heel de achttiende eeuw door aanleiding gaf tot wrijvingen. Toen op 6 juni 1740 Johannes Reuijpers met zijn broer Lins en enkele vrienden omstreeks 10 uur 's avonds door het dorp gingen wandelen, scheidde Johannes zich op een gegeven moment af van de groep. Hij ging met de dienstmeid van Lins Stassen aan het venster vrijen. Terwijl Johannes aan het raam van de dienstmeid stond, kwam een groepje jonge mannen uit de richting van het Wolfshuis naar Terblijt. Van de groep scheidde zich een zekere Gerrit die in de richting ging van dezelfde dienstmeid. Toen Gerrit daar aankwam, zag hij Johannes bij haar. Er ontstond een woordenwisseling waarbij Gerrit met een stok naar Johannes sloeg. De broer kwam met zijn vrienden Johannes te hulp. In de huisweide verderop stonden de kornuiten van Gerrit. Tijdens de woordenwisseling werd aan Gerrit gevraagd: 'Wat voor een affront doet ghij ons aen van ons te coemen (...) slaen in ons eijgen dorp aen dese venster?'. Gerrit was als vrijer van buiten zeker niet welkom in het dorp.

De partijen gingen zonder verdere handtastelijkheden uit elkaar, maar ontmoetten elkaar even later weer. Opnieuw werd gebekvecht, maar plotseling sloeg de vlam in de pan. Laurens daagde een van hen uit, het alleen met hem uit te vechten. Terwijl beiden op weg waren naar een plek om het gevecht aan te gaan, draaide de vreemdeling zich plotseling om en sloeg Willem zo hard op de arm dat deze brak en zich onder doktersbehandeling moest stellen.⁴⁸

De vrijer van buiten het dorp had door zonder toestemming een jongedochter te bezoeken inbreuk gemaakt op de rechten van de jonkheid binnen de gemeenschap. Het was de kunst niet betrapt te worden, want anders moest een flinke drankrekening worden betaald. Iedereen wist het verduiveld goed. De instemming van Herman, de indringer, wees erop dat hij zich schuldig voelde. Niet betalen van de afkoopsom betekende automatisch, als een (mest)poel, beek of rivier in de buurt was, onderdampelen, door het vuile water worden geslept en vervolgens uit het dorp worden gejaagd. Het was een ongeschreven recht. De verbodsbepalingen in de ordonnantiën waren in ieder geval niet als zodanig herkend. De jonkheidsleden voelden zich gekrenkt als ze voor straatschenders werden uitgemaakt, maar de overheid eiste zonder aflaten het monopolie van macht en geweld op.

De vraag rijst waarom zulke problemen zich vooral in het Vlaams-Waalse grensgebied en in de streken tussen Maas en Rijn voordeden. Van Dülmen formuleerde een interessante hypothese. Hij wijst erop dat de pogingen die de kerk sinds de twaalfde eeuw had ondernomen het huwelijk een sacraal karakter te geven en in een klap vrije partnerkeuze, voorhuwelijkse ont-houding en huwelijkstrouw te introduceren in de bovengenoemde regio's weinig succes hadden gekend, totdat er omstreeks 1650 de aangescherpte bepalingen van het een eeuw tevoren gehouden Concilie van Trente eindelijk konden worden doorgevoerd. In de vijftiende en zestiende eeuw waren huwelijkssluitingen een privé-aangelegenheid waaraan de kerk nagenoeg niet te pas kwam. Huwelijken c.q. verlovings waren veelal een transactie tussen de ouders van het paar. Na het tekenen van een overeenkomst, werd naar burgerlijk recht de huwelijks-sluiting in het openbaar aangekondigd en voltrokken. De gemeenschap kreeg gelegenheid om huwelijksbeletselen te melden. Tot die openbaarheid behoorde ook het trekken van de huwe-lijksstoet door de straten waarmee de rechtmatigheid van het huwelijk werd onderstreept. Naast de getuigen moest immers ook de lokale gemeenschap van het gebeuren kennis nemen.

⁴⁸ Thewissen 1992, pp. 56-57.

Wikman zag in de rol van de jonkheid bij voorhuwelijkse gebruiken een residu van deze traditionele huwelijksordening. Het venstervrijen als onderdeel van een huwelijkse ordening betekende dat er destijds geen sprake was van voorhuwelijkse onthouding. Bij de landelijke bevolking werd veelal pas getrouwd als een kind werd verwacht. Men wilde tijdig zekerheid dat het huwelijk zou bijdragen aan de continuïteit van de bedrijfsvoering. Kerk en staat hebben de gevolgen van deze mentaliteit te vuur en te zwaard bestreden.⁴⁹ Het kwam maar al te vaak voor dat de jonge man en zijn familie zich aan hun verplichtingen trachten te onttrekken, vooral als er sprake was van standsverschillen tussen de jonge man en zijn geliefde.

De verspreidingskaart van Wikman laat zien dat het venstervrijen in Europa een grote verspreiding kende en een hoge ouderdom had. Het lijkt meer op een maatschappelijk gebruik, bedoeld als een kennismakingsfase om te komen tot een verantwoorde partnerkeuze, een voortzetting van die van de jonkheid. De tijdelijke omgang gedurende een vaste periode bleef zonder consequenties, maar vervolgens werd onderzocht of een eventueel huwelijk onvruchtbaar zou zijn.

De kerk deelde de aversie van de staat. Het bij elkaar zijn van jongelingen en jongedochters bij het labbayen, riep grote weerstanden op en werd in de moraaltheologie omstandig bediscussieerd. In de zeventiende en achttiende eeuw had de katholieke kerk het sacrament van het huwelijk op de voorgrond weten te plaatsen ten koste van het privé-huwelijk. Van een voorhuwelijkse geslachtsgemeenschap wilde zij absoluut niets weten. Zij bestempelde venstervrijen als ontoelaatbaar en zondig.

Voor de gemeenschap bleef het venstervrijen evenwel een hoogst wenselijke ontmoeting tussen een jongeling en een jongedochter. De jonkheid moest er toezicht op houden en men kwam de pastoor en de schepenbank tegemoet. Deuren mochten niet gesloten zijn, het licht moest aan. Ook mocht de jongeling niet onder de deken liggen, moest hij een uur vóór het ochtendgloren vertrekken en mocht hij zijn geliefde alleen op door de jonkheid vastgestelde avonden en tijden bezoeken.⁵⁰ Niemand geloofde dat het daarbij zou blijven. Daar was het ook niet om te doen. Door de bemoeienissen van de jonkheid introduceerde men na de eerste vluchtige kennismakingsfase een gewenningsfase waarbij van zelf bleek of de jongen en het meisje bij elkaar pasten en de ouders gelegenheid kregen na te gaan of de toekomst van henzelf, hun boerenbedrijf en het familievermogen met deze alliantie in voldoende mate gewaarborgd waren. Zolang de jonkheid toezicht hield, de deuren open waren en het licht aan kon men altijd nog op de jongelui inpraten en er zo nodig de hele buurt bijhalen. Het risico te worden geconfronteerd met een noodlottig fait accompli werd kleiner. Het was best dat de kerk het huwelijk wilde inzegenen en de burgerlijke overheid het wilde registreren, maar alles op zijn tijd. Om beide overheden te vriend te houden werd een tussenstap geïntroduceerd.

Naast de jonkheidscontrole was er de sociale controle van de dorpsgemeenschap die, zeker in kleine gemeenschappen, groot was. Overtredingen van de regels werden breed uitgemeten. De jongedochter die in de fout was gegaan werd sociaal uitgerangeerd en kwam bij de jonkheid in het ergste geval niet meer in aanmerking voor de rol van meilief, de jongeling kon eventueel uit de jonkheid worden gezet waardoor hij sociaal werd uitgebannen.

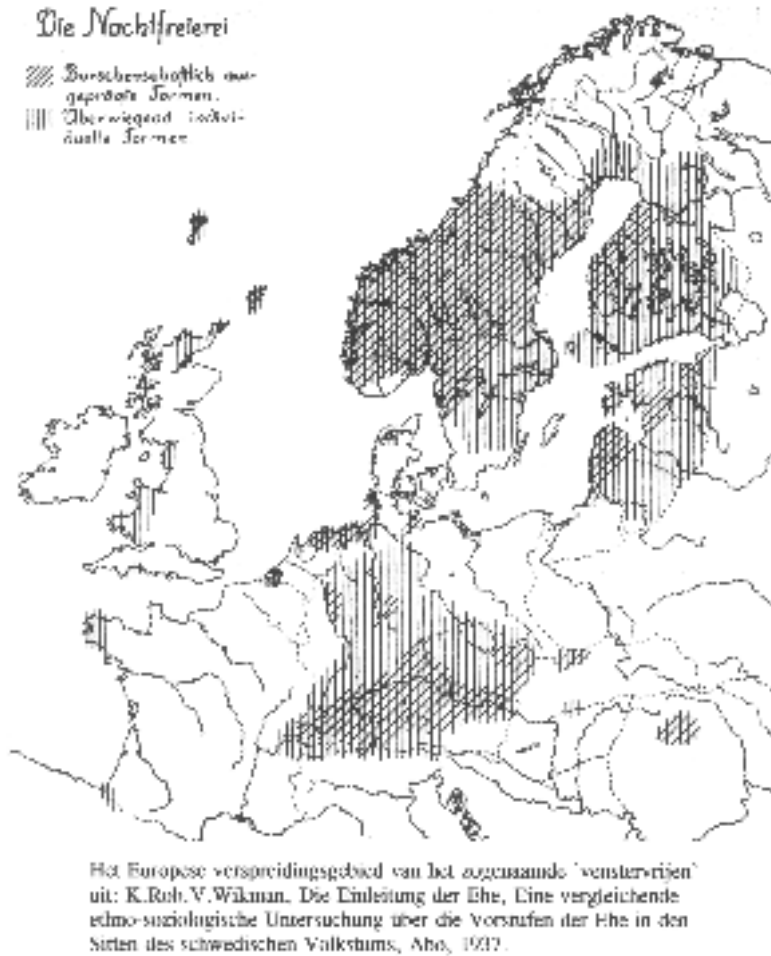
De vraag dringt zich opnieuw op: Kwamen door het venstervrijen premaritale zwangerschappen voor? Er zijn op dit terrein geen studies. Meyer vermeldt dat de ontaarding en vooral door vreemdelingen werden veroorzaakt en door de stad.⁵¹

In de doop- en huwelijksregisters en diverse andere documenten uit de parochie-archieven worden wel buitenechtelijke kinderen vermeld, maar geen premaritale zwangerschappen.

⁴⁹ Wikman 1937, pp. 9-10 en 43-45; Van Dülmen 1990-1994,1, pp. 133-185.

⁵⁰ Op welke wijzen het venstervrijen kon plaatsvinden, wordt uitvoerig beschreven voor Schleswig-Holstein en de nabijgelegen eilanden (Meyer 1941, pp. 28-39).

⁵¹ Meyer 1941, p. 29. Wij moeten voorzichtig zijn met conclusies uit de nazi-tijd met de Blut- und Bodentheorie en de verheerlijking van de Duitse ongerepte plattelandscultuur.

Die zijn wel te berekenen. Om ons er een beeld van te vormen, hebben wij de doop- en huwelijksregisters van het plattelandsdorp Margraten in de periode 1750-1760 onderzocht. We hebben de trouwdatum van 21 paren vergeleken met de geboorte van hun eerste kind. In zes gevallen (=28,6%) was sprake van conceptie vóór het huwelijk. Eén paar trouwde zelfs pas enkele maanden na de geboorte van het kind. Een directe relatie met het venstervrijen is niet te leggen. Een demografisch onderzoek tussen 1695 en 1805 in de Midden-Limburgse plaats Neer toont aan dat bij 266 van de in totaal 1635 paren sprake is van premaritale conceptie. Over een tijdvak van 110 jaar is dit gemiddeld 16,3 %.⁵² Ook hier is geen verband te leggen met venstervrijen. Eventuele fluctuaties met meer of minder voorechtelijke verkeer in bepaalde tijdvakken zijn hier niet vast te stellen. Daarvoor was de omvang van het onderzoek te ge-

⁵² Kooen 1981, passim.

ring. Onderzoek naar o.a. de huwelijksleeftijd, premaritale zwangerschap tussen 1500 en 1900 in Engeland toont aan dat premaritale zwangerschappen van het eerste kwart van de achttiende eeuw af tot aan de eerste helft van de negentiende eeuw bijzonder hoog waren. Het toppunt lag rond 1825. Aan het begin van de achttiende eeuw lag het percentage op 18%, daarna steeg het aantal fors tot maximaal 38% in 1825.⁵³

Wanneer het venstervrijen als gebruik is verdwenen, is niet met zekerheid te zeggen. In Valkenburg waar de meiboomplanting in de negentiende en twintigste eeuw onafgebroken plaatsvond, was het 'intrèkke' tot aan het einde van de negentiende eeuw algemeen gebruik. Van venstervrijen hoort men echter niet meer. Zoals eerder vermeld waren tijdens het interbellum maatschappelijke, economische en emancipatorische veranderingen er de oorzaak van dat de meisjes niet meer wensten te worden gebonden aan een omgangsperiode. Wat kerk en burgerlijke overheid niet was gelukt, werd door het verdwijnen van de druk uit de lokale gemeenschap fluks uitgebannen, al deden zich overgangen voor.⁵⁴ Het verdwijnen van 'intrèkke' en venstervrijen is even algemeen als de gebruiken zelf dat waren geweest.

Het venstervrijen kende een Europese verspreiding met weinig verschillen naar tijd en was maatschappelijk gezien overal volledig geaccepteerd. Voor het Noorden en het Westen van Nederland heeft o.a. Pieter de Neyn het gebruik beschreven in zijn 'Lust-Hof der Huwelijken'.⁵⁵ Hij gebruikt de term kweesten en neemt die waar in Texel, Wieringen, Terschelling, Vlieland en Huisduinen. In alle eilanden en dorpen langs de Zuiderzee. '(...) niet een huis gevonden wierd, of daar was een ruit boven of ontrent een venghster open, of uitgebroken om daar in te klimmen, en voort by de dochter op 't bedde boven de dekens te gaan leggen (...) en de vryagie te maken, (dat sy queesten noemen) mogende by de vryster daar blyven leggen, tot een uur voor dagh...'.⁵⁶ Ook in het West-Duitse Rijnland was het venstervrijen algemeen verbreid. Een ordonnantie van 16 juni 1749 van de aartsbisschop van Keulen, Clemens August van Beieren, waarin deze fulmineert tegen de nachtelijke bezoeken aan de jongedochters: 'an denen Fensteren, so gar über die Tächer in die Häuser hinein zu steigen' bevestigt het. Het gold er zelfs als een plicht.⁵⁷

In Zwitserland heette het venstervrijen 'Hengert' en 'Kiltgang'.⁵⁸ Het kende een verspreiding over het hele land.⁵⁹ Men onderscheidde er een algemene 'Hengert' en een individuele 'Hengert'. De laatste was tijdens de algemene 'Hengert' verboden om uitspattingen te voorkomen.⁶⁰ Ook in het zuidelijk deel van Nederland en in België was het venstervrijen aan het begin van de negentiende eeuw algemeen in zwang. De katholieke kerk laakte de dartele levenswijze van de huwbare jeugd en de tolerantie van de ouders in deze en dat niet alleen in ordonnantiën.

⁵³ Gillis 1985, pp. 109-111.

⁵⁴ Het venstervrijen verdween pas in Schleswig-Holstein aan het einde van de negentiende eeuw (Meyer 1941, p. 32).

⁵⁵ De Neyn 1697 (herdruk 1966), pp. 165-166. Verdere literatuur en beschrijving bij: Van Boheemen 1989, pp. 66-67.

⁵⁶ Rooijackers vermeldt dit ritueel in 1685 voor het Peelland. Hij maakt hier gewag van een rechtszaak waarbij een jongeling zich 's nachts op het erf van een ander had opgehouden. De jongeling verdedigde voor het gerecht zijn aanwezigheid op het erf met de mededeling dat hij bij een jongedochter was gaan venstervrijen en dat haar raam op het erf uitkwam (Rooijackers 1994, p. 362).

⁵⁷ Dierker 1939, pp. 121-124 en p. 155. Het bezoek aan de meiliefste was voor de jongeling verplicht. Het eindigde tegen tien uur 's avonds (negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw).

⁵⁸ Onder 'Kiltgang' wordt volgens Wikman het volgende verstaan: 'Das Hauptkriterium des Kiltgangs als Sitte liegt darin, daß er ein vom moralischen Bewußtsein anerkannter, die Ehe einleitender Brauch ist und als solcher mit gewissen volkstümlichen Formen für den vorehelichen Verkehr der Jugend untereinander verknüpft wird'

⁵⁹ Caduff 1932, pp. 52-76.

⁶⁰ Een uitgebreide beschrijving van een Kiltgang in de negentiende eeuw bij Paul Huggler 1992, deel 1, p. 132.

De geestelijke Claes schreef aan het einde van de achttiende eeuw twee op de huwbare jeugd toegespitste werkjes onder de titels: 'De welmeynende boere-dogter' en 'Den wel-meynenden boeren-zoon. Beide boekjes maken uitvoerig melding van venstervrijen. Dat werkelijkheid en theorie ver uit elkaar lagen, wordt duidelijk uit de belofte van de ouders aan de pastoor goed op de jongedochters te letten. Ze voegden er evenwel onmiddellijk aan toe, dat het voor ouders wel erg moeilijk werd, hun dochter aan de man te brengen, indien zij de vermaningen van de pastoor en de kerk ter harte namen.⁶¹

5.5. Spinningen en andere gemengde bijeenkomsten

Naast het 'intrèkke' waarbij de jongedochter tijdelijk met een vaste jongeling omging en het venstervrijen waarbij de contacten werden geïntensiveerd, waren er nog diverse andere mogelijkheden voor de jongelui om met elkaar in contact te komen en om te gaan.⁶² De spinningen of spinavonden vormden een eerste groep. De spinningen op winterse avonden waren niets anders dan een samenkomen van vrouwen (gehuwd en ongehuwd) om samen gezellig het eentonige werk van het spinnen van garens te verrichten.

Het spinnen van wollen- en linnengarens was het meest arbeidsintensieve karwei dat de textielnijverheid kende. Om een wever één uur aan het werk te houden, moesten 12 uur worden besteed aan het spinnen. In een tijd dat de grove wollen stoffen waaruit de kleding voor het gewone volk werden gemaakt, de kousen en de onderkleding op het platteland gewoonlijk werden vervaardigd uit de wol van de eigen schapen en uit het vlas dat men zelf had geteeld, moest door de vrouwen heel wat tijd worden besteed om uit de wol van de pas geschoren schapen of uit het juist gehekelde vlas een draad te spinnen waarmee de wevers en de breisters aan de slag konden.

Wilde men de kosten voor het kleden van een gezin laag houden, dan diende bij de plaatselijke wever gesponnen wol en kant en klare linnen garens te worden aangeleverd. Het was niet mogelijk dat een boerin met haar meid of haar dochters zich zo maar vier tot zes weken kon vrijmaken om een wever een week werk te bezorgen voor het vervaardigen van een lap stof waaruit het boeregezin kon worden gekleed. Het spinnen was bij uitstek een karwei voor de avonduren waarbij vele handen licht werk maakten. Was ergens nieuwe kleding nodig, dan werden de vrouwen en meisjes uit de buurt uitgenodigd te helpen het ellendige karwei te klaren. Zij kwamen graag. Thuis kon het vuur worden gedoofd en hoefde geen licht te branden en het was samen nog gezellig ook. Verrekening van uren hoefde niet plaats te vinden. Wie zijn burens hielp, werd zelf geholpen, zodra hij iets nodig had.

De spinavond was tijdens de lange winteravonden een sociale ontmoetingsplaats, waar de nieuwtjes van de dag en de roddels over de tong gingen. De mannen en jongelingen, op de hoogte van de bijeenkomsten, haalden de dames tegen het einde van de avond, al was het maar, omdat het thuis koud en donker was en er niemand de dorstige kelen laafde. Uiteraard werden bij zulke gelegenheden contacten gelegd. Alvorens naar huis te gaan werd nog wat gepraat, gelachen en gedanst. De jongens probeerden met de meisjes een ommetje te maken.

In streken waar veel schapen werden gehouden, kregen de spinavonden al gauw een commercieel tintje. Er werd meer gesponnen dan men voor eigen gebruik nodig had. Allengs liet men de garens vervolgens weven bij de goedkope wevers op het platteland om er een mooie cent aan te verdienen op de stedelijke markten. Gent, Brugge en Yperen begonnen in de veertiende en vijftiende eeuw hevige klagen over de oneerlijke concurrentie van het platteland. Herhaaldelijk stuurden zij gewapende benden uit om aan dit misbruik een einde te maken. Andere

⁶¹ Claes 1806, p. 26 en pp. 28-36 (vierde samenspraak); Rooijackers 1994, pp. 356-360.

⁶² Andere bijeenkomsten waarbij de huwbare jeugd met elkaar kennis kon maken waren het gezamenlijke werk, de kermessen met het kermisbal, de herberg, op het ijs, bij het spelevaren en bij bruiloften (Van Boheemen 1989, pp. 64-78).

steden in de Zuidelijke Nederlanden volgden. De Bourgondische hertogen en hun opvolgers, de Habsburgse keizers en de Spaanse koningen, waren wel gedwongen op te treden. Zij stonden voor een hopeloze opgave. Een repressie die een einde maakte aan het stelsel van zelfverzorging op het platteland, zou de kosten van levensonderhoud opdrijven tot een niveau waarbij de economie kon instorten, maar halfslachtige maatregelen werden permanent ontdoken.

Mede omdat de spinningen niet in een openbare gelegenheid plaatsvonden, maar afwisselend in privé-huizen, was het nagenoeg onmogelijk een vinger achter de samenkomsten te krijgen. Dat dit niet al te best lukte, is op te maken uit de renovaties van ordonnanties.⁶³ In een plakkaat van koning Karel II van 2 maart 1682 werden bovengenoemde samenkomsten verboden.

Het plakkaat verwijst naar eerdere wereldlijke verboden die uitgevaardigd werden, onder andere op 7 oktober 1531 en vervolgens in 1560, 1587, 1589, 1607, 1608, 1616 en 1628.⁶⁴ In een ordonnantie van keizer Karel VI van 10 juli 1711 wordt het verbod op het houden van spinningen nog maar weer eens herhaald: 'le soir des assemblées pour y filer, en thiois, spinningen houden' is even erg als het herbergbezoek, de excessen tijdens een charivari, het geven van trouwbier en de verkwistingen bij de huwelijksfeesten en de begrafenissen.⁶⁵ Het hielp niet.

Karel VI vaardigde in 1714 voor de Oostenrijkse Nederlanden, waarvan een deel van het huidige Limburg deel uitmaakte, andermaal verboden uit waarbij het accent vooral lag op de bijeenkomsten van de huwbare jeugd zoals de spinningen. De passage luidt als volgt: 'Daerenboven verbieden wy aen d'ongetrouwde luyden te houden eenige spinningen, ende aen de meesters ofte meesteressen van den huuse ofte plaetse van sulcx te gedoogen, op pene van zes guldens amende tot laste van iedereen die hieraen zal komen te contravenieren'.⁶⁶

Het geringe succes dat de overheid boekte bij haar strijd tegen concurrentievervalsing maakte het zeer aantrekkelijk steun te zoeken bij de kerk. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwam zicht op hulp van die kant. Sinds een generatie leek de kerk er steeds beter in te slagen haar opvattingen over seksuele moraliteit ingevoerd te krijgen, culminerend in vrije partnerkeuze, terugdringen van buitenechtelijke geboorten en maximale verantwoordelijkheid van de partners ten opzichte van elkaar door huwelijkse trouw tot aan de dood van een van beide echtelieden. Wellicht zou het ook lukken de voorhuwelijkse contacten tussen de huwbare jeugd beter te regelen en de jeugd zo ver te krijgen dat zij risicovolle situaties uit de weg ging. Daar hoorde het vermijden van tochten van jongens en meisjes langs hagen en hooiwagens na het invallen van de duisternis zeker bij.

De bijeenkomsten van de huwbare jeugd werden voorgesteld als zondig en van negatieve invloed op het zielenheil. De kerk pakte alle 'dertele en onbeschaemde tsamenkomsten' van jongelingen en jongedochters, aan. Het ging vooral om spinningen en herbergbezoek. Daar werd flink gedronken en gedanst tot laat in de nacht. De Leuvense moraaltheoloog J. Pauwels heeft in zijn 'Tractatus Theologicus de Labaïsimo' uit 1749 het Labaeyen, ook wel Quanselbier of Spinningen genoemd, uitvoerig besproken en bestreden.⁶⁷ Maar ook de kerk faalde. Alle

⁶³ Al vanaf 1658 werden edicten uitgevaardigd in Gelre waarin samenkomsten, onder andere spinningen gereguleerd worden (Hanssen s.a. portef. 32b, no. 41); Voor de Oostenrijkse Nederlanden werd op 18 juni 1743 weer een ordonnantie inzake spinningen uitgevaardigd, waarin de winterse bijeenkomsten van beide geslachten die algemeen 'scriennes' genoemd worden, verboden worden. De daarin vermelde boeten liegen er niet om (Gachard 1882, p. 549).

⁶⁴ Pauwels 1749, pp. 67-69.

⁶⁵ Gachard 1867, pp. 363-365.

⁶⁶ Gachard 1867, p. 501. Deze ordonnantie werd eerder, op 11 juli 1711, door keizer Karel VI in het Frans uitgevaardigd voor het Brabantse platteland en open steden (Gachard 1867, pp. 363-365).

⁶⁷ Onder quanselbier verstaan wij het bier dat de jonkheid opeiste wanneer een van haar leden in het huwelijksbootje stapte. Vaak was die te geven hoeveelheid bier in statuten voorgeschreven. Het verkregen bier werd door de jonkheid in een gezamenlijk gelag gedronken (cf. hoofdstuk 9).

maatregelen van kerkelijke en wereldlijke zijde hebben in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw aan de spinningen geen einde kunnen maken.

Over de spinningen in de Zuidelijke Nederlanden is weinig bekend.⁶⁸ Schrijnen vermeldt het gebruik in de Limburgse contreien nog aan het begin van de twintigste eeuw. Zolang dat nog nodig was, werd er van Kerstmis tot Vastelavond gesponnen. Toen het spinnewiel in onbruik raakte, bleven de spinningen gewoon bestaan. Er werd op die avonden driftig gezongen, gesprongen, gedanst en gevrijd, omdat de jongens nog altijd op bezoek kwamen.⁶⁹ De periode waarin de bijeenkomsten plaatsvonden, werd gerekent. Ze groeide van zes weken naar zes maanden. In Limburg duurden de spinningen van 17 september, het feest van St.- Lambertus, - vandaar het gezegde: St. Lambaerd zèt de spool aan den haerd - tot 17 maart, de dag van St.- Gertrudis/Geertrui. Formeel was men nog altijd nuttig bezig. Nadat het spinnewiel door de spinmachines was verdrongen, werd op die spinningen gebreid, doorgaans van zes tot negen uur.⁷⁰ Dan kwamen de mannen op bezoek. Naast dansen en vrijen werden dwaze streken uitgehaald en vermaakte men zich met gezelschaps- en andere spelen. Pastoor Erix van de St.-Urbanusparochie te Belfeld schrijft in 1820 in zijn memoriale over de spinningen in zijn parochie het volgende: 'Met het intreden van de winter begint een zeker vermaak dat door de bevolking spinning wordt genoemd'. Het is een misbruik dat uitgeroeid moet worden. De meisjes komen dan bij elkaar om vlas te spinnen en worden begeleid door de jongens die de 'sj-pool' (spinnewiel) voor hen dragen. Op de spinning gaat het er vrolijk toe, waarbij de jongelui getraakteerd worden, zingen en dansen.

De spinningen zijn in onze streken overal bekend'.⁷¹ Nadat de jongeman het meisje had thuis gebracht, maakte hij lang niet altijd rechtsomkeer(t). In vele gevallen vond het venstervrijen plaats na de spinning. Gaandeweg werd de spinning een voorbereiding op het nachtelijk contact. De spinning ontwikkelde zich meer en meer tot een gezellig samenzijn van de huwbare jeugd op de lange saaië winteravonden dat slechts tot het huiswaarts keren onder toezicht stond van de gehuwde vrouwen. In het Rijnland kende men naast de spinningen ook de avonden waarop de vrouwen bijeenkwamen om allerlei tuingewassen, zoals kool, bonen en augurken in te maken.⁷² In Noord-Duitsland werden de spinningen vooral vanwege de vele uitspattingen en het verstoren van de openbare orde verboden.⁷³ In Engeland waren de spinningen, de zogenoemde 'sittings', eveneens bekend als een middel om met een meisje om te gaan. Zij kwamen vaak in de plaats van het venstervrijen.⁷⁴ In Frankrijk wordt in de 'Lettres de Rémission' uit 1390 uitvoerig beschreven hoe het er in Combertroux bij Chalon op een spinning, hier bekend onder de benaming 'escregnes', toeging. Uit het mandement voor het diocees Saint-Brieuc (1493) blijkt dat de kerkelijke autoriteiten de spinningen toen al veroordeelden, o.a. vanwege het dansen. Dat de geestelijkheid weinig succes had, blijkt uit de verschillende renovaties.⁷⁵

Waren de kerkelijke en wereldlijke overheden vanaf de veertiende eeuw en later tegen deze bijeenkomsten gekant vanwege de economische consequenties waarbij begeleidende verschijnselen, zoals het dansen, het verstoren van de openbare rust in de nachtelijke uren en de vechtpartijen tussen rivaliserende jongeren werden aangegrepen om het verschijnsel aan te merken als een maatschappelijk kwaad, vanaf de zeventiende eeuw lag meer het accent op de samenkomsten van de jeugd, de zogenaamde 'Vergaderingen van de Jonck-hey't' bij de spin-

⁶⁸ Jacobs 1984/85 pp. 397-398.

⁶⁹ Schrijnen 1930, deel 1. pp. 312-313.

⁷⁰ Van der Voort 1978, p. 66.

⁷¹ Driessen 1972, p. 245.

⁷² Wrede 1979, p. 220.

⁷³ König-Reis 1938, p. 212; Meyer 1941, p. 14.

⁷⁴ Gillis 1985, p. 123.

⁷⁵ Vaultier 1965, pp. 111-113.

ningen en in de herbergen. Door het culpabiliseren van het geweten van ouders en jeugd probeerde de kerk gedragingen die de betrokkenen zelf niet als aanstootgevend ervoeren, te beïnvloeden.

In het kader van haar economisch beleid trad de overheid tegen de spinningen op. Zij zag er een verstoring van de concurrentieverhoudingen in. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw verslaptte het wereldlijk offensief. De centrale regering in de Zuidelijke Nederlanden stelde vast dat de stormachtige groei van de plattelandsindustrie door zulke acties werd geblokkeerd. De kerk stond nu er alleen voor.⁷⁶ In de loop van de negentiende eeuw werden de kerkelijke acties feller. Als gevolg van economische ontwikkelingen die de aard van de bijeenkomsten deed veranderen, zag de geestelijkheid alleen nog aberraties. Zo erg was het echter niet.

Kerk en staat hadden geen oog voor de positieve opvoedende, culturele en sociale waarden van de spinningen, zoals de specifieke kennisoverdracht en de technische vaardigheden bij de bewerking van wol en vlas, het inwijden van de jongedochters door de gehuwde vrouwen op tal van levensgebieden en de mondelinge overdracht van verhalen, zegswijzen en liederen. Onder het toezien van de gehuwde vrouwen kon de gemengde jeugd er ook op een ongedwongen manier met elkaar kennismaken om zo tot een 'evenwichtige' partnerkeuze te komen.⁷⁷ De samenwerking tijdens de spinningen versterkte de onderlinge solidariteit, de sociale relaties en de samenwerking tussen leden van het gezin onderling, getrouwde en ongetrouwde vrouwen. Al deze zaken waren, zeker in een tijd waarin de vrouw in juridisch en sociaal opzicht een zeer ondergeschikte rol speelde, van grote maatschappelijke importantie.

⁷⁶ Rooijackers 1994, 303-305.

⁷⁷ Rooijackers 1994, pp. 307-317.

HOOFDSTUK VI

De meiliefsten in de moderne voorjaarsrituelen

6.1. De twintigste eeuw

In Valkenburg heeft de jonkheid van 'Boete de Poort' het meiliefsten-gebruik de hele twintigste eeuw door levend weten te houden met slechts een vierjarige onderbreking in de Tweede Wereldoorlog. Na een bezettingstijd waarin het gebruik niet werd getolereerd omdat in het bezette gebied een samenscholingsverbod van kracht was, nam de jonkheid in mei 1945 de draad weer op. Als vanouds werden weer meikoppels afgeroepen en de den geplant. Het Limburgs Dagblad maakte melding van het in ere herstellen van de traditie: 'Na vier jaar bezetting die alle activiteit onmogelijk maakte, heeft Valkenburg een traditie hersteld en het folkloristisch feest van de Meiden-planting weer gevierd'.¹ De jonkheid van 'Boete de Poort', een buurtschap buiten de muren van het stadje gelegen aan de Cauberg en de Daelhemerweg, plant nog elk jaar een grote meiboom. Dan worden ook de meikoppels opgelezen op het Grendelplein bijna in het centrum van Valkenburg.²

Het planten van de meiboom en het afroepen van de meiliefsten in de eerste meinacht na de bezetting bewijzen dat het gebruik levend was gebleven, bij de bevolking en bij de jonkheid. Het hing ongetwijfeld samen met de rivaliteit tussen het centrum rond de Grote Straat, het gehucht Sint Pieter en de nabuurschap Boete de Poort. Voordat de meiboomplanting in de Grote Straat verdween en op Sint Pieter in 1941 verdween, probeerden de buurt 'Boete de Poort' en het gehucht Sint Pieter elkaars feest telkens weer te verstoren, onder andere door het omzagen van de meiboom. De nabuurschap 'Boete de Poort' zag in het planten van de meiboom en het afroepen van de meiliefsten een gelegenheid zich af te zetten tegen de rest van het stadje. Het hielp de traditie in stand te houden, toen ze elders in Valkenburg dreigde te verdwijnen. De jonkheid was het symbool van de buurtschap. Bij het samenstellen van de meiparen gold de eis dat een van beiden uit de nabuurschap moest komen.

Tijdens het planten van de meiboom worden de meiparen opgelezen. In de meeste gevallen zijn het bekende paartjes. Het publiek heeft inspraak en onderstreept de koppeling. Na het oplezen van elk koppel vraagt de omroeper aan de toeschouwers: 'Ies 't uuch alleneij good?'. Het publiek roept dan: 'Jao, jao'. Op bijna elk paar wordt wel commentaar geleverd. Door middel van een door derden gespeelde 'dialoog' tussen de twee 'geliefden': 'Wies beklaagt zich erover dat haar geliefde Sjeng de laatste tijd weinig naar haar toe komt. Ze zegt tegen hem: 'Sjeng, wat duujt't? Iech zeen diech de lètste tied neet vääöl'. Hij antwoordt: 'Wies, leve sjat, iech houw zoa vääöl vaan diech. Iech gaon veur diech door 't vuur, meh es 't regent, kóm iech neet'. De humor is bedoeld om kleine karakteroneffenheden aan de kaak te stellen. Sjeng houdt zich niet aan de afspraken met zijn vriendin en laat haar voor een niemendalletje in de steek. Wies houdt van hem, maar weet niet zeker of hij ook van haar houdt. Het zijn kleine, op het eerste gezicht onbeduidende dingen die door de kapitein van de jonkheid of de secretaris worden neergezet en die voor de omstanders herkenbaar zijn. Spannend wordt het als het om oudere vrijgezellen gaat. Voor de Valkenburgers is het bijzonder te horen dat een bekende oude vrijgezel gepaard wordt aan een jong meisje van twintig lentes of aan een oude vrijster.

¹ Het Limburgs Dagblad van 5 mei 1945.

² Het vestingstadje Valkenburg was slechts 46 hectare groot en de op één na kleinste gemeente van Nederland. Het werd omsloten door verschillende gemeenten en gehuchten met een in tal van opzichten verscheiden achtergrond. Een gemeentegrenscorrectie deed de spanningen verder oplopen. Zo behoorde de nabuurschap Boete de Poort tot Berg en Terblijt en het gehucht St. Pieter tot Schin op Geul. Op 1 oktober 1940 werden onder andere Boete de Poort en St. Pieter bij de gemeente Valkenburg gevoegd (Schurgers 1979, pp. 232-237).

Op deze wijze wordt meteen ook kritiek op het gedrag van het meisje geleverd. Je moet de personen in kwestie goed kennen om te weten wat met de opmerkingen wordt bedoeld. Het kan zijn dat de oude vrijgezel steeds achter jonge meisjes aanzit die niets van hem willen weten, maar dat dit meisje met hem flirt en op zijn geld uit is. Dergelijke zaken worden aangehaald als een poging tot sociale correctie waarbij de paarvorming zelf niets voorstelt.

De kranten gaan nauwelijks op deze details in, omdat de journalist die meestal niet uit Valkenburg afkomstig is, de nuances ontgaan. Zijn reportage heeft steeds weer dezelfde nietszeggende inhoud en gaat voorbij aan de kern van de zaak, het opvoeden van huwbare jongelui tot investeren in elkaar zonder dat de buitenstaanders vervallen in kwaadaardigheden. Het oplezen van de paren lukt algemene hilariteit uit die de hele avond voortduurt. Het loopt altijd uit op een gezellige avond op het Grendelplein en de omliggende terrassen.

Met de samenstelling van de meikoppels zijn een paar bestuursleden van de jonkheid maandenlang bezig. Er is geen geheimzinnigheid bij. Zo'n zes tot zeven vrouwelijke (bestuurs-)leden zijn minstens twee avonden vier tot vijf uur bezig met het opstellen van de ongeveer honderd tot honderdtwintig meiparen. Deze creatieve bezigheid vindt plaats tijdens het maken van papieren rozen. De deelnemers vinden dit het mooiste en gezelligste onderdeel van het meigebeuren. In het plaatselijk weekblad vragen zij frank en vrij hen attent te maken op eventuele koppels. Iedereen komt aan de beurt.

In 1964 werden maar liefst 135 paren afgeroepen. Het verzamelen van gegevens en het formuleren van het commentaar vergde avonden werk, ook al werden de dialogen kort gehouden. Het is een kunst het afroepen gelijke tred te laten houden met het oprichten van de meiboom, zodat, als de meiboom staat, de meiliefsten allemaal zijn afgeroepen. Dat de meiboomplanting én het afroepen van de meiliefsten bij de lokale bevolking erg in trek zijn, blijkt wel uit de grote opkomst van het publiek.³ De meiboom kost niets, want die wordt eenvoudigweg gestolen. De jonkheid kan in haar onderhoud voorzien door langs de Valkenburgse deuren te gaan om steunkaarten te verkopen.

Iedereen wil de huwbare jeugd kennen, de consequenties voor de onderlinge verhoudingen tussen de Valkenburgse families overdenken en de opmerkingen van de plaatselijke bevolking op de nieuwe paartjes vernemen. De gemeenschap komt op een merkwaardige manier tot leven. Men moet het gebeuren niet onderschatten. Er komen netwerken en relaties aan de oppervlakte die hemelsbreed verschillen van die in de lokale politiek, het verenigingsleven en de kerkelijke verbanden. Ze zijn nooit onder één noemer te brengen. Voor de buitenstaander geeft het aan het sociale leven iets ondoorzichtigs, de autoctonen ontlenen er identiteit aan.

De koppeling door de jonkheid heeft overigens geen enkele consequentie meer. Vaak kennen de jongen en het meisje elkaar al een tijdje en hebben ze sinds enige tijd een vaste verhouding. Maar er zijn ook heel wat gefingeerde koppels bij die amper een blik met elkaar wisselen. Het gebruik is gereduceerd tot een formeel afroepen; het is als het ware een gemusealiseerd. Voor het maken van afspraakjes biedt het geen basis. De jongens gaan huns weegs en groepen vervolgens samen aan de 'teek'. De meisjes vinden het best 'sjiek' dat ze aan iemand worden 'gekoppeld'. Wat wel uitgebreid wordt besproken en bekritiseerd, zijn de opmerkingen die worden gemaakt bij het oplezen. Het gebruik kan alleen standhouden in overzienbare gemeenschappen.

De mei-jongens van Nieuwenhagen hebben in 1999 na een onderbreking van een negental jaren weer mei-koppels uitgeroepen. De aanleiding daartoe was het vijftigjarig bestaan van de

³ Een meiboomplanting kost de jonkheid per jaar meer dan tweeënhalve duizend gulden. Hiervan worden de kosten van de tractor met aanhangwagen, de versieringen, de receptie en de vergunningen, onder andere een plant-, een muziek- en een optochtvergunning, betaald. Er moeten verder steeds weer nieuwe touwen en stutten worden gekocht.

jonkheid die in 1948 werd heropgericht. Met het samenstellen en het uitroepen was men na de invoering van de Wet op de Privacy gestopt. Dit had tot consequentie dat de eistoet, het zogenoemde 'eier-ophole' langs de deuren, kwam te vervallen, géén meikoningin meer werd gekozen en geen meibal georganiseerd. Sedert de hervatting worden de koppels door het bestuur benaderd of melden zich spontaan aan, omdat de jonkheid sinds de invoering van die wet niet meer kan beschikken over de adressen van mogelijke koppels tussen de 17 en 35 jaar. Was het aantal koppels voorheen rond 150, in 1999 waren het er 25. De rondgang langs de huizen was voor de jonkheidsleden een hele belevenis die goed aansloeg. De jonkheid wil na deze bemoedigende revitalisering de meikoppels als van ouds gaan uitroepen.⁴

6.1.1. Het meiliefsten-gebruik in Valkenburg vóór de Tweede Wereldoorlog

Uit gesprekken met geboren en getogen Valkenburgers blijkt steeds weer dat hun herinneringen ver uiteenlopen als het gaat om gebruiken die vóór de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden. Krantenberichten bieden echter uitkomst. Hoewel ze veelvuldig werden overgeschreven van berichten uit voorgaande jaren, leveren zij vaak toch elementen op geschikt om het geheugen van de oudere Valkenburgers op te frissen, met name wat de procedures aangaat.

Zo werd duidelijk dat de meiliefsten aan het begin van de vorige eeuw pas klokslag 12 uur 's nachts werden afgeroepen, nadat de meiboom al was geplant.⁵ Het afroepen was rond de vorige eeuwwisseling geen pure folklore. De meisjes mochten bij er niet bij aanwezig zijn, zoals uit een krantenbericht op te maken is.

D. J. van der Ven die in de jaren twintig verscheidene malen de meiboomplanting in Valkenburg heeft bezocht, vermeldt dat het afroepen van de meiliefsten pas na de meiboomplanting plaatsvond.⁶ In 1923 werden maar liefst 82 koppels afgeroepen. Of toen de jongeling nog de mei ging steken - dit wil zeggen bij of aan haar woning enkele plantentakken of bloemen bevestigde of plaatste met een symbolische betekenis - is niet te achterhalen. Volgens Schrijnen zou het aan het begin van de twintigste eeuw nog in zwang zijn geweest.⁷ Van der Ven trof het aan het begin van de twintiger jaren niet meer aan.

Schrijnen zag er geen reden in voor een correctie, al nemen wij aan dat hij bij het voorbereiden van de herdruk van zijn werk in 1928/1929 wist dat het meisteken niet meer bestond. Waarschijnlijk was het gebruik kort vóór of tijdens de Eerste Wereldoorlog verloren gegaan.

Wel was het tussen 1920 en 1930 nog gebruik dat de jongeling met de hem toegekende jongedochter op de eerste zondag in mei (beloken mei) naar de kerk ging en na de mis zijn meiliefste in het café onthaalde. Van een verplichte omgangsperiode was echter geen sprake. Na het 'intrèkke' was de meikoppeling formeel ten einde. In het kennismakingssysteem speelde het een secundaire rol, al kwam het nog veelvuldig voor dat een meipaartje verkering kreeg om tenslotte een huwelijk aan te gaan.

6.1.2. Het meiliefsten-gebruik in het Land van Rode

In het Land van Rode, bijvoorbeeld in Spekholzerheide, was het meifeest tot aan de Eerste Wereldoorlog algemeen in zwang. De paartjes werden - na een tocht van de jonkheid langs de

⁴ Schriftelijke informatie van de bestuursvoorzitter Roy Beckers.

⁵ Limburgsch Dagblad van 3 mei 1904, p. 2. Uit een bericht in het Limburgs Dagblad van 3 mei 1948 kunnen wij opmaken dat ook toen nog het afroepen van de meiliefsten ná de meiboomplanting plaatsvond (Limburgs Dagblad van 3 mei 1948, p. 3). Een uitgebreide beschrijving van het meiliefsten-gebruik uit 1877 door J.M. Vaessen uit Schinveld is vermeld in Dohmen 1961/62, pp. 36-37.

⁶ Van der Ven 1927, p. 37.

⁷ Schrijnen 1930, deel 1, p. 220.

jongedochters om eieren en spek op te halen - vanaf de pomp aan de 'Maarpool' afgeroepen. Die meisjes die bij de rondgang niets hadden gegeven, kwamen het eerst aan de beurt. Men kan raden hoe het hen verging. Ze werden gekoppeld aan allerlei vreemde figuren. Dan volgde de rest. Aan het eind van het meiliefsten-uitroepen werd de meikoningin uitgeroepen. Deze werd dan op haar beurt aan een jongeman gekoppeld en het meipaar voor het komende jaar was bekend. Dan toog men naar een lokaal waar de verkregen eieren tot eierkoeken werden gebakken die met het nodige bier naar binnen werden gewerkt.

Tijdens de rondgang langs de jongedochters stopte de groep voor elk huis waar een jongedochter woonde, waarbij de mei-jongens het eislied zongen. In het aangrenzende gebied van Aken werd, net als in het Land van Rode, zo'n tocht langs de deuren van de jongedochters gehouden om eieren op te halen. De mei-jongens zongen:⁸

De Mai-eier, de Mai-eier, de Mai-eier
Mosse vier han.
Kriege vier die mai-eier nit,
Da wille vier ooch dat mäedsje nit.
De Mai-eier, de Mai-eier, de Mai-eier
Mosse vier han

Kwam de jongedochter met een korfje eieren naar buiten, dan kreeg zij van de commandant een glaasje jenever aangeboden. Dronk zij het niet, dan was er in de groep altijd wel iemand die daar raad mee wist. De ontvangsten werden intussen in het Gulden Boek genoteerd. De commandant bedankte tenslotte voor de goede gave en de groep trok verder op weg naar de volgende jongedochter al zingend:

Dat mäedsje dat is jot (goed)
Dat mäedsje is jot
Dat mäedsje is kirmits (kermis) jot
Dat mäedsje kriet inge nuijje hot (nieuwe hoed).

Was men te gierig om iets te geven en moesten de mei-jongens met lege handen vertrekken, dan stemde de jonkheid uit Bleijerheide het lied in:

Dat mäedsje, dat is sjläet,
dat mäedsje, dat is kirmitsjläet,
dat mäedsje is 't nit wäet.

Ook werd wel gezongen: 't maedsje is der maisjats kwiet en sitset noen in de badebuut'.
(het meisje is haar meilief kwijt en zit nu in badkuip)
Liet de jongedochter de groep te lang wachten, dan zong de groep in Spekholzerheide:

Los os heej zoeë lang nit stoa
Vier mosse nog nao tsint Moenis joa
Los os heej nit langer stoa
Vier mosse nog wieër joa.

⁸ Dierker 1939, pp. 108-112. De hierbij gezongen eisliedjes weken nauwelijks af van die van het Land van Rode.

In Bleijerheide zongen de mei-jongens een variant:

Mäedsje, mäedsje, kom eroes, kom eroes
Los os nit soe lang heej stoa
Vier mosse noa tsint Moenis joa

Wat in het Land van Rode als 'tsint Moenis' wordt aangeduid, is in de aangrenzende dorpen 'Zalmanes'. Bedoeld werd dat de groep naar Weiden moest, waar op 1 mei de hl. Salmannus werd vereerd. Daar mocht men niet te laat komen. Weiden was een bedevaartsplaats waar op de eerste zondag van mei de inwijding van de kapel werd gevierd en waar de pelgrims van heinde en ver toestroomden.⁹

Op het ogenblik dat de jongedochter de eieren in de mand legde, kende de leider van de mei-jongens de jongedochter haar meilief toe:

't Nieës mit der Lejenaat
Is uch dat allemaol leef?

daarop zong dan de groep

joa, joa!

Kwam de jongedochter niet opdagen, dan kon zij - net als in Heerlen - op een wraakactie rekenen. Laat op de avond strooiden de mei-jongens kaf of kalk voor haar deur, zodat bij de kerkgang de volgende ochtend heel de gemeenschap kon zien wie door de mei-jongens was gestraft.¹⁰

Na de eistoelt werden vanaf een vaste plek de meiliefsten toegewezen en een meikoningin uitgeroepen. In een gezamenlijk gelag werd de dag afgesloten.

In de omgeving van Aken was net als in het Land van Rode de rondgang van de jongelingen langs de deuren van de jongedochters en het koppelen verbonden aan het ophalen van eieren. Was zij het met de toewijzing eens, dan gaf zij eieren waarop de jongelingen haar bedankten met het lied:

Dat Mädche, dat es jott,
Dat Mädche, dat es kermesjott,
Dat Mädche, dat es jott,
Leggt Eier en dæ Bott (korf) (Bardenberg)

Dit liedje werd - soms met lichte varianten - ook gezongen in de naburige dorpen Würselen, Weiden, Haaren, Linden, Neusen en Euchen. Nauwelijks een paar kilometer verderop treft men opmerkelijke verschillen aan.¹¹

In de wijk Strass van Herzogenrath die bijna met Kerkrade is vervlochten, gaf de jongedochter aan de groep brandewijn, eieren of geld.

⁹ Wynands 1986, pp. 161-166; 1979/80, 1-4, pp. 233-254.

¹⁰ Toussaint 1947, pp. 45-49.

¹¹ Dierker 1939, pp. 106-112

Het eisliedje eindigde daar met de woorden:

Eier en der Bott
Die Strasser Mädchen, die sent jott.

Liet de jongedochter de groep te lang wachten, dan klonk, net als in het Land van Rode, het misprijzende :

Madje, madje köm eruß,
jof die aier uß dat huß;
los os net zo lang he ston,
vür möse nor noi Zalmanes jon

De Akens-Kerkraadse variant heeft interessante sociaal-maatschappelijke consequenties. In Valkenburg zijn de meisjes tot ongeveer 1914 puur lijdend voorwerp. Op de dag van het uitroepen van de meiliefsten mochten zij vernemen hoe de jonkheid over hun perspectieven als levenspartners dacht. Zij kregen een partner toegewezen. Het was nagenoeg altijd iemand uit het dorp. De Akens-Kerkraadse variant bood hun echter een mogelijkheid om aan te kondigen dat ze zich wel eens buiten de dorpsgemeenschap zouden kunnen plaatsen. Als zij zich helemaal niet liet zien, dan stootte de jonkheid haar uit en liet dat dan ten overstaan van heel de gemeenschap blijken. Gaf ze alleen maar niets, dan werd de jonge vrouw wel gemarginaliseerd, maar behield de mogelijkheid terug te keren in de schoot van de lokale gemeenschap. De oorzaak is niet ver te zoeken. In Kerkrade en in de omgeving van Aken, met Bardenberg en Weiden als centrum, werd sinds 150 jaar tamelijk intensief mijnbouw bedreven. Jaar in, jaar uit daagden er 'Köhlergesellschaften' op, die in een afgesproken tijd een hoeveelheid kolen afbouwden tegen een van tevoren overeengekomen vergoeding. Geregeld waren in deze contreien maandenlang potentiële huwelijkskandidaten uit den vreemde aanwezig. Dat was wel iets anders dan een knul uit het dorp die op gezette tijden via het venster op bezoek kwam. Hier moest de jonkheid er serieus rekening mee houden dat ze meisjes verloor voor de lokale huwelijksmarkt. Het gebruikelijk verweer hielp niet. De potige jonge mijnwerkers lieten zich door de jonkheid niet intimideren. Het ziet er naar uit dat de jonkheid er vrede mee nam en een stelsel van gebruiken ontwikkelde dat de leden eraan gewende dat de keuze beperkt zou zijn. Het was verstandig eens te gaan horen of een meisje gediend was van de avances van dorpsgenoten. Zo niet, dan kon men 'foei' roepen. Maar het was verstandig het dorp discreet te laten weten hoe de vork in de steel stak. Het meisje stemde er mee in. Sans gêne ging het de volgende dag met kalk aan de schoenen naar de kerk.

6.2. Revitalisering van meigebruiken

Na de Eerste Wereldoorlog was het meiliefsten-gebruik in het Land Van Rode in onbruik geraakt. Mede door toedoen van vijf Bleijerheidenaren onder de bezielende leiding van Antoon Sonnenschein werd vijf dagen voor de eerste zaterdag van mei 1931 - de dag waarop volgens de traditie het meigebeuren zich behoorde af te spelen - de ter ziele gegane traditie nieuw leven ingeblazen. De groep roofde een meiboom in het nabijgelegen Wormdal en trok als vanouds langs de huizen van de jongedochters en eiste door het zingen van het eislied weer de nodige eieren, boter en meel op van de jongedochters.¹² Het toenmalige Kerkraadse gemeentebestuur wilde van een herleving van het 'mailieënefes' niets weten en verbood de rondgang uitdrukkelijk. De jongelingen lieten zich echter niet ont-

¹² Bij de rondgang werden wel zo'n 600 jonge dochters bezocht (Gazet van Limburg van 8 mei 1950, p. 2).

moedigen en trokken zonder toestemming van het gemeentebestuur langs de deuren. De leider, Sonnenschein, werd tot tweemaal toe geverbaliseerd. Tijdens de oorlogsjaren traden de mei-jongens niet in het openbaar op vanwege de risico's die het optreden van de bezetter met zich bracht, maar zij hielden wel regelmatig contact met elkaar. Na de Tweede Wereldoorlog werd het gebruik weer opgepakt. Het eerste jaar na de oorlog moesten de mei-jongens nog clandestien werken, maar de tijden waren veranderd. In 1947 verleende het gemeentebestuur een vergunning voor het houden van het 'mailieëne-fès'.¹³

Het grote verschil van het gebruik vóór en na de Eerste Wereldoorlog ligt vooral in het toewijzen van de jongedochters. In de jaren die direct volgden op de Eerste Wereldoorlog vond de toewijzing nog plaats aan de deur van de jongedochter. Jongedochters die de deur niet open maakten of te weinig gaven, kregen nog steeds te maken met de bekende wraakacties van de jonkheid.¹⁴ Werd vóór de Eerste Wereldoorlog eerst de meiboom geplant en daarna pas de jongedochters officieel toegewezen, nu werd tijdens de eistocht een meiboom(pje) meegesleept.

Het Bleijerheidens initiatief kreeg navolging, niet omdat de jeugd in de dorpen enthousiast was geworden, maar omdat bedaagde propagandisten van de Limburgse volkscultuur hen ertoe aanzetten. Deze door de provinciale elite geïnitieerde volkscultuur noemt men *invented tradition*, nadrukkelijk dus een constructie.¹⁵

De revitalisering van de meigebruiken na de Tweede Wereldoorlog is voor een groot deel te danken aan de Culturele Raad Limburg die hiertoe zelfs initiatieven nam, zoals in 1952 in Schinveld gebeurde. De meboomplanting kwam terug, echter zonder meiliefsten.¹⁶

Zo'n actie van buitenaf was overigens niet steeds nodig. In Eygelshoven werd in 1952 de meboomtraditie in ere hersteld en in 1954 werd Corry Schuhmacher tot eerste meikoningin gekozen. Het gebruik sloeg aan bij de bevolking. Al na twee jaar werd het uitgebreid. Elders ging het kennelijk niet anders.¹⁷ Vooral aan de overzijde van de grens was het 'Traditionsbewußtsein' groot. De meeste initiatoren zochten de oorsprong van hun nieuwbakken gebruik in een ver verleden. Binnen vier jaar werden zeker 15 tradities hersteld.

In 1956 vierden de 'Blieërheidsjer Maijonge' op de eerste zaterdag van mei hun 25-jarig bestaan. Verschillende jonkheden uit de naaste omgeving gaven acte de presence, te weten de mei-jongens van Eygelshoven en van Hopel, de Herzogenrather Mai-Jungen, de Strasser Mai-Jungen, de Mai-Jungen van Pannesheide, Kluckheide-Kohlscheid, Niederbardenberg, Zopp-Alsdorf, Scherberg-Würselen, Sieling-Würselen, Oppener-Mai-jungen, de Bissener-Mai-jungen uit Würselen, de Ritzerfelder Mai-Jungen uit Merkstein en de Mai-Jungen Kempchen uit Kohlscheid.¹⁸

De meeste groepen deden ook onderzoek. Soms verrijkte het ons inzicht. In Eijgelshoven was de traditie tot 1737 levend geweest. In dat jaar verbood de voogd van Terheijden waartoe Eijgelshoven behoorde, het meiliefsten-gebruik echter, maar het is waarschijnlijk dat het gebruik kort daarna weer werd opgepakt en pas later werkelijk verdween.¹⁹ Het gebruik werd naar eigen inzicht hersteld en niet aangepast op basis van de uitkomsten van de studie naar het verleden.

Net als in Bleijerheide trekt de jonkheid nu langs de deuren om de gaven van de jongedochters in ontvangst te nemen, maar zij slepen in tegenstelling tot de mei-jongens van Bleijerhei-

¹³ Limburgsch Dagblad van 3 mei 1948, p. 3.

¹⁴ Toussaint 1947, pp. 45-49.

¹⁵ Leerssen 1996, pp.52-55.

¹⁶ Dohmen 1961/62, p. 36.

¹⁷ Gazet van Limburg van 3 mei 1954, p. 2.

¹⁸ De Nieuwe Limburger van 4 mei 1956, p. 6 en de Zuid-Limburger van 9 mei 1956.

¹⁹ Toussaint 1947, p. 48.

de geen meiboom met zich mee. Zij kappen deze pas nadat de koningin is gekozen en plaatsen hem dan voor het huis van de uitverkorene. Van een afroepen van de meiliefsten is geen sprake.

In Nieuwenhagerheide trok de jonkheid van 'Gen heej' (heropgericht in 1949) op de eerste zaterdag van mei door de straten van Nieuwenhagen om zo'n 250 'meiköppelkes' uit te roepen en de instemming van de bevolking te vragen of 'ze 't alleneuj good vónge'. De volgende dag, op zondag, worden de eieren opgehaald. De ontvangsten worden net als in Bleijerheide in een Gulden Boek genoteerd. Bij het kiezen van de koningin werd daar goed naar gekeken. In 1956 was Mia Theunissen de mildste geefster. Zij werd daarom tot meikoningin uitgeroepen. Na de proclamatie van de koningin trok de jonkheid naar haar huis om er de meiboom te planten.²⁰ Het duurde wel even voor het gebruik weer een traditie was geworden.

Na een schuchtere poging van de Geleense carnavalsvereniging om in 1938 een lokaal meigebruik dat tot het einde van de negentiende eeuw had bestaan, nieuw leven in te blazen - wat vanwege de turbulente tijden snel mislukte - werd in 1954 opnieuw een poging ondernomen het driedaagse feest weer op poten te zetten. Nu met succes.²¹ Het feest heeft een sterk historiserend karakter. Graaf en gravin Huyn hebben de leiding. De graaf leest een proclamatie voor en benoemt de schout, de schepenen en de drossaard. De schepenen leggen een eed van trouw af en benoemen om hun beurt de bos- en veldwachter. De jonkheid proclameert, in vergadering bijeen, de meikoning die op zijn beurt een meilief kiest. Daarop volgt het afroepen van de 'meiköppelkes'. Op zondag is het de beurt aan de schutterij. De schout huldigt het meilief waarna de koning aan de graaf wordt voorgesteld.²²

In Kaalheide werd het meigebruik in 1957 weer in ere hersteld na een onderbreking van veertig jaar. Rond dezelfde jaren gebeurde dit ook in Ubach over Worms²³

Behalve de beide destijds beruchte Mijnstreken werd ook de omgeving van Valkenburg aangetast door het folklorevirus

Broekhem, een gehucht bij Valkenburg, kende vanaf 1946 een meiboomplanting. Volgens een plaatselijke krant, Het Land van Valkenburg, werd er een reuzenmeiboom geplaatst.²⁴ Wellicht in navolging van Valkenburg werden hier ook meiliefsten gekoppeld. Eind jaren vijftig is dit gebruik in Broekhem weer verdwenen. In de loop der jaren werden diverse pogingen ondernomen de traditie weer op te pakken, maar dat is tot nog toe niet gelukt. Revitalisering van meigebruiken komt in Limburg na de Tweede Wereldoorlog regelmatig voor. Als er voldoende draagvlak in de gemeenschap is, wil het wel lukken. Doel is slechts een leuk feest bouwen. Daar werken heel wat jonge mannen aan mee. Het gebruik verdwijnt als het aantal huwbare jongeren sterk afneemt, want men is met te weinig personen om het feest te verzorgen. Ook komt het voor dat slechts een deel van het gebruik terugkeert en minder goed wordt begrepen. Je kan ook zonder veel poespas een feestje bouwen, vindt een groot deel van de aangesprokenen en wegens gebrek aan actievelingen verzandt de zaak vervolgens.

6.3. Het historisch perspectief in Limburg

De these uit de voorgaande alinea dat het nagenoeg onmogelijk is gebleken oude gebruiken te herstellen vraagt wat meer onderbouwing.

²⁰ De Nieuwe Limburger van 9 mei 1956, p. 7.

²¹ Limburger Koerier van 29 april 1938, p. 6.

²² Gazet van Limburg van 3 mei 1954, p. 2.

²³ Eussen 1959, p. 43; Dohmen 1961/62, p. 36.

²⁴ Land van Valkenburg van 6 mei 1949; 5 mei 1950; 7 mei 1954 en 13 april 1956.

Laten we trachten het oorspronkelijk gebruik te reconstrueren aan de hand van historische getuigenissen. Het meiliefsten-gebruik in Valkenburg, het zo geheten 'meiköppelkes aafrope', werd omstreeks 1890 door Emile Seipgens en Frans Claessens historiserend beschreven.²⁵ De auteurs plaatsten de gebeurtenissen in het begin van de negentiende eeuw. Hun impressie geeft niettemin een duidelijk inzicht.

Tegen het begin van de lente begon het koppelen van huwbare mannen en vrouwen. Iedere ongehuwde jonger dan zestig jaar kwam in aanmerking. De lijst van kandidaten kon worden opgesteld dank zij bereidwillige medewerking van de gemeente-secretarie. Zij verstreekte alle namen van ongehuwden van beiderlei kunne, die mogelijk konden worden gepaard. Het verzamelen van de gegevens was het werk voor de 'sjriever'. Het samenstellen van de paren gebeurde door de keizer, de 'sjriever', de thesaurier en de heraut samen. Zij riepen vervolgens alle mannelijke leden van de jonkheid beneden de dertig jaar bijeen om in de vergadering hun oordeel te geven. Zo'n groot gezelschap kon uiteraard niet zorgen voor de teksten van de toespraakjes die werden gehouden bij het afroepen. Om zelfverheerlijking van een aantal betrokkenen te voorkomen en tenminste enige vertrouwelijkheid te garanderen werd het overgelaten aan de keizer, de 'sjriever', de thesaurier en de heraut.

Maar alvorens te beginnen met het leveren van commentaar, moesten de bovengenoemde functionarissen nog wel in hun ambt worden bevestigd. Dat deed dezelfde vergadering die de ontwerplijst had beoordeeld. Was de 'komiteit'(=jonkheidsbestuur) voltallig, dan begonnen de avondvergaderingen van de bestuurders die de hele maand april in beslag namen. De leden van de 'komiteit' waren alle vier dan zwaar beladen met de geheime wensen van verliefde jonge mannen die het oog op een bepaald lief hadden laten vallen en dit graag bevestigd wilden zien in de vorm van een toewijzing. Daardoor werd de toegang tot het ouderlijk huis van het meisje immers een stuk gemakkelijker. Menig meilief werd zo tot geliefde voor het leven. De 'komiteit' had de plicht over de goede zeden te waken en kon straffend optreden door een overtreder toe te kennen aan een lief dat veel ouder was of gebrekkig. De 'komiteit' was verplicht vóór 29 april haar ontwerplijst over te leggen. In de nacht van 30 april op 1 mei vond met de oude staatsie de plechtige afkondiging van de 'mei-leefstes' plaats. Die datum stond al sinds een paar eeuwen vast en is niet, zoals Matthias Zender meende, pas omstreeks 1930 uit het Rijnland komen aanwaaien.²⁶

De afkondiging gebeurde vanaf het plateau van het oude kasteel, of een daar vlak bij gelegen hoogte. De keizer droeg een driesteek; de 'sjriever', voorzien van een ganzenveer en een inkt-potje gemaakt van de punt van een koehoorn had het notulenboek in de hand, de heraut toeterde op de meihoorn. De thesaurier was herkenbaar aan een leren buidel die hij op de borst droeg.

De menigte die vóór twaalf uur al was toegestroomd, wachtte op het slaan van de grote kerkklok. Dan kon het afroepen van de meiliefsten beginnen. De heraut stak de meihoorn op en gaf met zijn mond het hoorngeluid aan en verkondigde:

'huèrt ins allemaol (allenej) hie toe,
wat menhièr de keizer bleef'.

Waarop de jonkheid riep:

'Wae zal dat zeen?'

²⁵ Geulrand 10(1985), pp. 76-77.

²⁶ Zender 1972, p. 254. Voor het eerst is de meinacht hier in 1664 vermeld. In de negentiende en vroege twintigste eeuw wordt zij herhaaldelijk in persverslagen gemeld.

Vervolgens begon de keizer het eerste paar af te roepen:

'Trien Prevoo met Sjeng oet de gats.
Ies uuch dat allemaol (allenej) leef?'

De jonkheid riep daarop 'Jao', waarna in het Nederlands werd gezongen:

Al in de Mei dan gaan wij zoeken
Naar een jong meisje, waar ons hart naar tracht;
Och wat pijn en smart gevoel ik in mijn jong hart!!

Werd een meisje aan iemand van buiten de woonplaats gekoppeld, dan betreurde men dat en gaf men als antwoord:

'dat zoa'n sjoan maedsje 't dörp, 't dörp oet geit' en bleef de reizang achterwege.

Het gebruik van een afwijkende taal in de reizang is opmerkelijk. Het kan wijzen op een latere toevoeging. Mogelijk heeft de toenemende mobiliteit in Valkenburg in de negentiende eeuw, een tijd waarin Valkenburg zich langzaam ging ontwikkelen tot een toeristenplaatsje dat veel gegoeden uit West- en Midden- Nederland ontving, aanleiding gegeven nog eens te onderstrepen dat exogamie in dit deel van Nederland niet werd gewaardeerd en dit de aantrekkelijke partijen die af en toe in het kielzog van hun welgestelde ouders in het stadje opdoken, in hun eigen taal duidelijk te maken. De toevoeging moet hoe dan ook vóór 1890 zijn geïntroduceerd omdat Seipgens haar in dat jaar noteerde. De keuze van het Nederlands wijst op een ontstaan na 1840. Voordien had Valkenburg met Franstalige buitenstaanders - bestuurders uit Parijs en Brussel en Franse en Belgische militairen - te maken. Maar laat ons eerst de gang van zaken nog eens onder de loep nemen.

Na elk respons toeterde de heraut. De keizer riep vervolgens een nieuw paartje af met hetzelfde begeleidend ceremonieel. De heraut besloot de middernachtelijke bijeenkomst tenslotte met de woorden: 'Dat zin ze en noe houp iech dat al die meiköppelkes gelökkig maoge zeen, zoa waal in hunne vriejtied es in den trouw'.

Diezelfde nacht moest de 'meileefste' een mei steken aan het huis, het raam of de deur van zijn uitverkorene. De eerstvolgende zondag moest hij met zijn uitverkorene 'intrèkke', dat wil zeggen haar na de hoogmis in een van de cafés bij de kerk "n sjöpke beer mèt soeker presenteren'. Was het glas leeg, dan bracht hij haar naar huis om kennis te maken met haar ouders.

In Valkenburg gebeurde het uitroepen van de meiliefsten van oudsher op deze wijze. Mogelijk was het vóór 1691 al in zwang. Dat jaar werd het meigebruk in het Land van Valkenburg voor het eerst verboden.²⁷ Dat zulke verboden weinig effect sorteerden, blijkt uit een in 1665 verschenen verbod voor heel de Landen van Overmaze waarin de Spaanse regering, onder andere te velde trok tegen het uitroepen van de meiliefsten.²⁸ Zo'n oekaze was vlug vergeten. De Staten-Generaal verboden in 1777 in de drie Landen van Overmaas nogmaals een aantal volksgebruiken waaronder het uitroepen van de meiliefsten.²⁹ Hoe gedetailleerd zulke verboden ook waren, het is nooit duidelijk voor welke plaatsen zij bedoeld waren, tenzij die uitdrukkelijk worden vermeld. Het gebruik is lang niet overal geat-

²⁷ Toussaint 1947, p. 48.

²⁸ Habets 1890, deel 2, p. 402; Scholtes 1981, deel 3, p. 143 vermeldt dit verbod voor het jaar 1666.

²⁹ Habets 1890, deel 2, p. 403.

testeerd, maar wanneer het wordt vermeld, blijken de overeenkomsten in een bepaalde regio vaak treffend.

De aanspraak van de heraut in Valkenburg: 'huèrt ins alleneëj hie toe' werd in Heerlen door de kapitein of de commandant gebruikt. Het 'Höret zu'-type komt in het Rijnland voor in de districten Düren, Aken en Jülich. In Heerlen waar het meigebruik door de Heerlenaren M. Meerstens en P. Vijgen werd gereconstrueerd, werd het 'Hört zu'-type ook in de vernieuwde versie hernoemen.³⁰ In het Rijnland kwamen ook verschillende andere aanspraak-typen voor, zoals 'Tochter und Sohn'; 'Ich weiß was; 'Heimliche Liebe'; 'Geben'; 'Ruf'.³¹ Zij kenden in Limburg geen aanhangers.

Het verschil tussen het meiliefsten-gebruik in het Land van Rode en de rest van Zuid-Limburg ligt met name in de vorm. Wordt in het Land van Rode de bedel- of eisformule gebruikt om de meiliefsten te koppelen, in de rest van Zuid-Limburg worden de jongedochters toegewezen of bij opbod verkocht.³² In het Land van Rode was de omgangstijd vrij kort. Na het meibal was de koppeling ten einde.

Vergelijken wij de huidige vorm van het meiliefsten-uitroepen in Valkenburg met die uit de negentiende eeuw, dan treffen ons de veranderingen. Het jonkheidsbestuur bestond in de negentiende eeuw uit vier leden en tegenwoordig uit negen. Ook de benamingen voor de functies zijn veranderd. Schrik men in de negentiende eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog van een keizer, heraut, schrijver en thesaurier, termen met een politiek-bestuurlijke connotatie, nu zijn het kapitein, secretaris, penningmeester en leden, begrippen ontleend aan het militair- en het verenigingsvocabulair. Die overgang schijnt algemeen te zijn. In omliggende plaatsen, zoals in Eijsden, komen voor: voorzitter, vaandrig, luitenant, vaandeldrager en secretaris. De projectie op formele organisaties is gebleven, maar sterk van karakter veranderd. Men zocht het minder hoog, wat dichterbij het dagelijks leven. Mondelinge mededelingen van een keizer door middel van een heraut waren uit de tijd en kregen iets potsierlijks, dat eerder bij het carnaval dan bij een overheidsafkondiging paste.

Veel belangrijker zijn evenwel de overduidelijke wijzigingen in de opvattingen over de relatie tussen de geslachten. Was het in de negentiende eeuw nog ondenkbaar dat een vrouw tot het bestuur behoorde, nu heeft in Valkenburg zelfs meer dan één vrouw in het bestuur zitting. Dat is al vanaf de jaren zestig het geval.

In de negentiende eeuw konden jongedochters geen lid van de jonkheid zijn, tegenwoordig is dat zowel in Valkenburg als bij veel andere jonkheden wel mogelijk. Ook de veranderde verhoudingen tussen de generaties komen tot uitdrukking. Werd in de negentiende eeuw een jongeling door de jonkheid aan een jongedochter gekoppeld, dan was het zijn dure plicht aan haar huis de mei te steken, haar op de eerste zondag in mei aan de kerk af te halen, haar na de mis in het café te onthalen, haar naar huis te brengen om kennis te maken met haar ouders. Het paar had verder de plicht in de omgangsperiode bij elkaar te blijven. De jongen moest zijn meilief regelmatig bezoeken en haar eer hoog houden. Bijna al deze gewoonten zijn verdwenen. Alleen het onthalen in de herberg bleef over. De verschraling vond geleidelijk plaats. In de jaren twintig haalden de jongelingen hun meilief bij de kerk af en trokken met hen het café in. Hierna was er geen verplichting meer. De kennismaking met haar ouders, het regelde bezoek bij haar thuis en het naar elkaar toegroeien gedurende een langere periode verdwenen al tijdens het interbellum. Volksgebruik en dating-system groeiden langzaam uiteen.

³⁰ Dohmen 1961/62, pp. 33-38.

³¹ Dierker 1939, pp. 87- 101.

³² In Welten, een dorp dat nu bij Heerlen behoort, bestond het meiliefsten-gebruik waarbij de jonge dochters aan de meestbiedende werd geveild. Het hierbij verkregen geld werd gezamenlijk verteerd (Dohmen 1961/62, pp. 34-35). In Schinveld werden de jongedochters toegewezen (1877) en was het 'intrèkke' verplicht (Dohmen 1961/62, pp. 36-37).

Het samen optrekken van de meilieven gedurende een bepaalde periode werd meer en meer een vrijblijvend en incidenteel contact. Na de Tweede Wereldoorlog, is het 'intrèkke' helemaal verdwenen, zodat van dan af gesproken kan worden van een formeel gebruik zonder maatschappelijke relevantie hoegenaamd. Gebeurde het afroepen van de meikoppels in de negentiende eeuw na middernacht, tegenwoordig worden de koppels tijdens het planten van de mei afgeroepen. Kon de jonkheid in de negentiende eeuw nog straffend optreden tegen een jongeling die de goede zeden had overtreden, in de twintigste eeuw is dit geheel en al verdwenen.

De meiliefsten vinden het leuk te worden afgeroepen, maar nog leuker zijn de toespelingen op hun karakter, gedrag, liefdesaffaires en omgang. Hun wordt een spiegel voorgehouden die helpt elkaars eigenaardigheden te verdragen. De consequenties van de meiliefst koppeling zijn tot het uiterste geïndividualiseerd. De nadruk op de humoreske omlijsting van het uitroepen van meiliefsten, schijnt de betrekkelijkheid van de partnerrelaties in de moderne tijd te onderlijnen. Heel de gang van zaken tijdens het uitroepen van meiliefsten laat thans zien dat het niet meer gaat om het zoeken van een relatie, maar het laten zien wie voor het moment met wie is of zou kunnen zijn.

Hoewel het afroepen van de meikoppels en de meiboomplanting in de negentiende en twintigste eeuw grote continuïteit vertonen, wordt er in geen van de toeristische reis- en wandelgidsen die in Valkenburg sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw verschenen, hierover gerept. Dit had waarschijnlijk te maken met het feit dat de meiboomplanting met het afroepen een intern Valkenburgse zaak was waarbij vooral dialect werd gesproken. Nog erger, er werd afkeer uitgesproken van enkele voor de hand liggende gevolgen voor het toerisme. Het oude gebruik paste niet in het promoten van 'Bad Valkenburg', zoals de plaats toen algemeen werd genoemd. De gidsen werden uitgegeven om de toeristen te wijzen op de prachtige natuur, de historische bezienswaardigheden en de gezonde lucht van Valkenburg en omgeving en legden weinig interesse voor volksgebruiken aan de dag. Vandaar dat men sprak van wandelgidsen. De wandelgidsen die in die tijd zeer populair waren, werden door de hoteleigenaren ook vooral gebruikt om hun hotel of pension met accommodatie aan te prijzen.

6.4. De verklaring van het meiliefsten-gebruik vanuit een historisch perspectief

De Duitse volkskunde uit de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw had altijd weer de onhebbelijkheid Middeleeuwse of liever Oud-Germaanse oorsprongen te zoeken bij ieder volksgebruik. Dat wreekt zich ook hier. Eerst werden schemata opgesteld en vervolgens werd elk type in verband gebracht met een of ander strijdpunt uit lang vervlogen eeuwen.

Het 'Hört zu'-aanspreken werd in verband gebracht met het dwanghuwelijk opgelegd door koningen en vorsten in de Middeleeuwen. In Duitsland kwam het keizerlijke dwanghuwelijk tot ver in de dertiende, veertiende eeuw en vijftiende eeuw voor, wat af te leiden is uit de vrijstelling die verschillende steden hiervan kregen. Frankfurt am Main werd vrijgesteld in 1232, Wetzlar in 1257, Ingolstadt in 1312, Wenen in 1364 en Kassel in 1489.³³ Volgens Lersners 'Frankfurter Chronik' werd tot 1232, toen Heinrich VII het gedwongen huwelijk afschafte, door de maarschalk van het hof voor de woning van het meisje aan haar bekendgemaakt voor welke hoveling zij bestemd was. Daarbij riep hij de volgende woorden:

Höret zu ihr Herren überall,
Was gebeut der Kaiser und Marschall;

³³ Grimm DRA, deel 1, p. 605.

Hier ruf ich aus NN mit NN:
Heut zum Lehen,
Über ein Jahr
Zu einem Paar.

Die tekst zou nog in de zeventiende eeuw in Midden-Duitsland zijn geparodieerd.

In een visitatieprotocol uit het jaar 1683 uit het bisdom Speyer waarin een geestelijke tegen de misbruiken fulmineert, hij noemt ze 'abusus iuventutis', beschrijft hij een gebruik uit het plaatsje Rheinsheim. Het gebruik gaat als volgt: op de dag van de H.- Joris (22 april) trekken de jonge huwbare mannen en vrouwen samen met de hele gemeenschap naar een vaste plek in het bos. Daar aangekomen klimmen twee van deze jonge mannen in een boom en roepen met luide stem de meiliefsten af, wat als volgt gebeurde:

Horet ir burger ublich
was gebeutet euch des königs marschall!
was gebeutet und das soll sein
Hans Clausen soll Margreten Sols buhler sein
drei schritt ins korn und drei wieder zurück
über ein jahr gehet es ein braut heraus.³⁴

Een directe inhoudelijke band tussen de middeleeuwse huwelijksrituelen en de gang van zaken bij het uitroepen van meiliefsten in de zeventiende, negentiende en twintigste eeuw is evenwel niet te leggen. Bovendien kan het best zo zijn dat het 'Hört zu'-incipit is afgeleid van het tot 1796 overal tussen Maas en Rijn voorkomende gebruik om vanaf de perroen nieuwe wetten, verordeningen en overheidsbesluiten af te roepen. Ook daar werd met klaroengeschal en de opwekking goed te luisteren de aandacht van de voorbijgangers getrokken. De namen van de functionarissen en het uitroepen van meiliefsten vanaf een hoog punt in stad of dorp wijzen eerder naar een dergelijk bestuurlijk ritueel dan naar middeleeuwse dwanghuwelijken. Ook varianten uit nog zuidelijker gelegen streken komen niet in aanmerking voor verklaring. In de Zwitserse huwelijkswetgeving (Herrengewalt) uit de vijftiende eeuw staat vermeld dat de gebiedende heer of diens daartoe gemachtigde ambtenaar jongelingen en jongedochters op zeer jeugdige leeftijd kon koppelen. Zo sloot een plaatselijk heerser met de inwoners van Prattel in de buurt van Bazel een verdrag waarin werd vastgelegd dat de 'Amtmann' er elk jaar vóór vastelavond, het tijdstip waarop men gewoon was te trouwen, voor moest zorgen dat de huwbare jeugd werd gekoppeld en getrouwd: 'Und vor Fasnachtzeit, als man gemeinlich zur Ehe greif, solle de Amtmann etwelche Knaben und Töchteren, die im Alter sind, besehen, und schaffen, dass sie heürathen'.³⁵ In de wetgeving van het kanton Liesthal (Baselerland) werd een bepaling opgenomen waarin huwbare jongeren elk jaar vóór vastelavond moesten worden getrouwd. Deze bepaling bleef tot 1654 van kracht.³⁶

Hoe oud het meiliefsten-gebruik precies is, is niet na te gaan. Her en der vindt men wel bronnen met gebruiken, maar zo summier beschreven en met zo veel varianten, dat geen algemene noemer valt te berekenen, hooguit een grootste algemeen veelvoud. In een Frans literair werk, le Roman de Flamenca, geschreven rond 1234, wordt een meigebbruik beschreven. Nadat de jongedochters een meiboom(pje) hadden gekregen, neurieden zij een meiliedje:

³⁴ Becker 1913, pp. 18-19.

³⁵ Bächtold 1914, p. 8.

³⁶ Bächtold 1914, p. 8.

cantan una kalenda maia
cella domna ben aia,
uque non fai languir son amie ... (vers 3235-3237)³⁷

Een onderdeel van het Zuid-Limburgs gebied is herkenbaar, maar hoe zit het met de rest? Zo gaat het bij de verschillende bronnen steeds weer.

In een synodale bron van het Franse Toul uit 1663 wordt een verbod uitgevaardigd op het koppelen van jonge huwbare jongens en meisjes. Het gebruik viel op de eerste vastendag (zondag Invocavit), de dag van de vastenvuren. Deze zondag was van oorsprong geen vastendag. Het verbod richt zich op het dansen op de muziek, het zingen van onbehoorlijke liedjes en het afroepen van koppels.

In Engeland worden bewijspplaatsen uit de vijftiende eeuw genoemd. Het meiliefsten-gebruik heet hier Valentijnsgebruik. Hier kiezen de jonge mannen op 14 februari een meilief voor de duur van een jaar. Bewijspplaatsen van Valentijnliefsten zijn er uit 1402 en 1446. Ook Chaucer (1340?-1400) maakt in zijn werk gewag van het Valentijngebruik.

In een Frans Valentijnsgezicht uit 1402 wordt het tamelijk duidelijk beschreven. Zeer uitgebreid gaan de gedichten van Karel van Orléans die van 1415-1440 in Engeland gevangen werd gehouden.³⁸ Hij beschrijft hoe het gebruik in heel Engeland voorkomt.

In de Poemata van de Schotse humanist Buchanan uit 1628 komt het gebruik andermaal uitgebreid aan de orde. Op Valentijnsdag krijgt iedere jongeling via loting een vriendin toegewezen voor de duur van een jaar.³⁹

De vermoedelijk oudste vermelding in Duitsland komt voor in het 'Tanzlied aus Wittenweilers Ring' uit de veertiende eeuw. Hierin worden door de secretaris (Schreiber) de koppels opgelezen. Uit de context is op te maken dat we hier met een persiflage van een adellijk gebruik te maken hebben.⁴⁰

Zelfs dicht bij huis, in het Rijnland, zijn de verschillen opvallend al komen de vroegste bewijspplaatsen er wel voor in de zestiende en zeventiende eeuw. In Keulen (1538) vond de meiliefstenverkiezing plaats op vastelavondsdinsdag. In Winnigen aan de Moezel geeft een verordening de volgende informatie: De ongehuwde jongens verzamelen zich, kiezen uit hun midden een koning en een maarschalk. De koning wijst iedere jongeman een meisje toe voor de duur van een jaar en de maarschalk brengt de meisjes naar de jongens. Het tijdstip waarop dit allemaal gebeurde is uit het document niet op te maken.⁴¹ Pas vlak bij huis en in dezelfde tijd dat ten onzent attestaties voorkomen, bevindt men zich op vaste bodem. In Aken moest het stadsbestuur in 1670 ingrijpen, omdat het meiliefsten-gebruik met het meispeel danig uit de hand liep. Ondanks een verbod, moest het bestuur in 1706 opnieuw ingrijpen.⁴² In Neuß verbood het stadsbestuur in 1669 het gebruik in de vastentijd. In 1793 riep de jonkheid de meiliefsten op de meivond uit. Het gebruik verliep als volgt: om 12 uur 's nachts verzamelden zich de dorpsjongens. Dan werden de meisjes aan de jongens toegewezen. Er werd vervolgens drie maal getoeterd waarna de vraag werd gesteld, of iedereen het er mee eens was.⁴³ De overeenkomsten zijn treffend, maar de attesten leveren niets op voor een verklaring uit leefpatronen die zouden zijn overgeleverd uit lang vervlogen tijden. Men blijve liever met beiden benen op de grond en zoek een verklaring voor het meiliefsten-gebruik in problemen

³⁷ Vaultier 1965, p. 68; Gschwind 1976, deel 1, pp. 105-106. Kleine tekstafwijking tussen beide versies.

³⁸ Dierker 1939, pp. 20-21; Mannhardt 1875, p. 459.

³⁹ Mannhardt 1904, p. 458.

⁴⁰ Erk/Böhme 1893, deel 2, p. 733, Lied 965.

⁴¹ König-Reis 1938, p. 216.

⁴² Dierker 1939, pp. 29-30.

⁴³ Dierker 1939, pp. 28-29.

waarmee de samenleving tussen Maas en Rijn worstelde in de Nieuwe Tijd, tussen 1450 en het begin van de negentiende eeuw met nog wat relicten tot in de jaren waarin zich de beide Wereldoorlogen afspeelden.

Alle attesten, of ze plaatsvinden kort vóór de Vasten of bij de Vastenvuren, verwijzen naar een koppeling als voorjaarsgebruik of meigebruik. We kunnen ze echter niet precies bepalen, omdat we geen zicht hebben op de organisatie van jongeren en hun status binnen de gemeenschap.

Het meiliefsten-gebruik in Limburg was, met name op het platteland, een soort geleide huwelijkspolitiek waarbij op de achtergrond niet zo zeer de liefde, maar de economisch-agrarische endogame belangen van beide partners op de voorgrond traden die aan endogamie veel voordelen toekenden. In een samenleving met krachtige peasanteske kenmerken had de jonkheid er belang bij de jongedochters binnen de gemeenschap houden. Zo bleven alle vermogensbestanddelen in de lokale gemeenschap, grond, boerderijen en vee binnen een herkenbaar kringetje van families. Er werd wel uitgewisseld, maar niet vervreemd.

Het meiliefsten-gebruik had ook een sociaal-pedagogische waarde: de huwbare jeugd leerde op een ordelijke manier omgaan met elkaar en een huwelijksamenleving voorbereiden en tenminste enige trouw betonen. De jonkheid hield zelf toezicht op het gebruik en voerde zo nodig correcties uit. Toch waren conflicten met overheden onvermijdelijk. Bij de wereldlijke overheid lag het accent op het vermijden van de versterking van de openbare orde en rust, bij kerkelijke op het vermijden van de voor- en buitenhuwelijksrelaties. Naarmate dit gebruik meer en meer folkloriseerde, veranderde de houding van de overheden.

De wereldlijke overheid is de organisatie van de jonkheid van Boete de Poort thans zeer behulpzaam met het regelen van het verkeer en het afsluiten van straten. Voordat de jonkheid de meiboom plant en de meiliefsten afroept, trekt de jonkheid met de boom ter lengte van ongeveer 20 m. met een gewicht ongeveer 3000 kg door de straten van het stadje. Het verkeer wordt omgeleid, obstakels uit de weg geruimd. De gemeente helpt waar ze kan. Er moet wel iets tegenover staan. De jonkheid moet verschillende vergunningen aanvragen en de gemeente eist dat de boom niet langer is dan 20 meter en op kermiszaterdag (eerste zaterdag van juli) wordt verwijderd.

Tot slot dient te worden benadrukt dat de revitalisering van de meigebruiken in Limburg die vooral in de jaren vijftig hoogtij vierde, een zuiver folkloristisch karakter had. De context van het gerevitaliseerde gebruik is een geheel andere. Daar waar een jonkheid verdween, nam een vereniging haar plaats in. Maar men moet zich wel de vraag stellen: 'Waarom kwamen in Limburg in de jaren vijftig zo veel revitalisering voor?' Op de eerste plaats was de Tweede Wereldoorlog een cesuur voor wat de volksgebruiken betreft. Na een jarenlange verwaarlozing als gevolg van verboden van de bezetter raakten ze in vergetelheid. Veel belangrijker was echter dat een dorp er identiteit aan kon ontleen. Na de annexatie van dorpen door de omliggende steden ging de plattelandsbevolking zich bezinnen op de eigen gebruiken, ook al kreeg de groep die tot dan toe voor deze gebruiken had gezorgd, de jonkheid, te maken met een gestaag afnemend ledenaantal. Als die te sterk achteruit ging, werden de taken overgenomen door een buurtvereniging of werd de jonkheid zelf omgezet in een buurtvereniging. In 1952 ging de jonkheid van Epen ter ziele en in 1955 die van Mamelis.⁴⁴ In 1956 volgde de jonkheid van Gekruis. Enkele jaren later volgden die van Schimmert, Dorp en Groot-Haasdal.⁴⁵ In 1956 gingen de jonkheden van Grijze grubben⁴⁶ en Gracht bij Oirsbeek⁴⁷ ten onder. In 1969 volgde die van Klimmen.⁴⁸ In geen van deze gevallen waren daarmee alle

⁴⁴ De Nieuwe Limburger van 18 oktober 1955, p. 8.

⁴⁵ Derks 1983, pp. 46-47.

⁴⁶ Land van Valkenburg van 28 december 1956.

⁴⁷ De Nieuwe Limburger van 19 juni 1956, p. 24.

⁴⁸ Land van Valkenburg van 28 maart 1969

plaatselijke volksgebruiken ter ziele. IJverig zocht men naar mogelijkheden in een ander sociaal verband zoveel mogelijk te redden. De meest gereede oplossing bleek te zijn er een feest van te maken dat veel volk van buiten trok, zodat de vereniging die zich de moeite getrooste nog iets van het eigene te bewaren, haar kas kon spekken

HOOFDSTUK VII

De meitak in de Limburgse voorjaarsrituelen

7.1. Aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw

Het woord mei heeft meer betekenissen dan alleen een aanduiding voor de vijfde maand van het jaar of het begin van de vruchtbare periode van het jaar voor mens, dier en gewas. Het woord mei wordt ook gebruikt in overdrachtelijke zin als symbool voor het nieuwe leven. Zodra een nieuw huis onder de kap komt, wordt de mei gestoken om aan te geven dat het pand weldra water- en winddicht zal worden gemaakt. Er wordt een berken- of dennentak aan de nok bevestigd en rijkelijk pannebier geschonken. Tot omstreeks 1940 gaf 'de mei' echter ook de waardering of de afkeer van jonge mannen voor de dorps-schonen aan. Ook ditmaal werd daarvoor de tak van een boom of struik gebruikt.

De eerste mei was voor de ongehuwde jonge vrouwen een dag van vreugde of verdriet al naar gelang de soort mei die op het dak van hun huis of voor hun deur was gezet. De meisjes gingen in de vroege ochtend al kijken. Soms hadden zij al een bezem in de hand om eventueel smadelijke tekens, zoals kaf of kalk, weg te vegen. Een doornetak werd snel weggetrokken, zodat de mensen hem niet zouden zien. Was het een positief teken, dan was het meisje er trots op en liet zij altijd haar mei zichtbaar vóór het huis of op het dak staan.

In het Limburgse was het planten van de liefdemei tot aan de Tweede Wereldoorlog nog vrij algemeen in zwang.¹ Er werd een scala aan symbolen gebruikt, waarvan ieder de betekenis kende. De verwachtingsvolle minnaar en de afgewezen pretendent lieten hun gevoelens de vrije loop. Zij plaatsten het symbool van hun hoop of afkeer vóór of op het huis van het meisje. Zo was een 'wilgen'- of 'fluitenmei' een uiting van minachting voor het meisje. Een 'groene dennentak' was zeer eervol. Alleen een meisje van onbesproken gedrag kreeg hem. Een meisje dat met te veel jongens flirtte, kreeg daarentegen een 'vliertak' toebedeeld. Ook de dorps-schone die de dertig was gepasseerd en nog geen vrijer had, kreeg de 'vlierenhouten meitak'. Had het meisje in een jaar te veel vrijers versleten, dan kreeg het de 'bladerloze wilgentak', 'de wits', het gerief van de schoolmeester bij bestraffingen. Nog erger was een 'kersentak'. Hij drukte uit dat het meisje er eentje was van wie ieder kon plukken. De 'berkentak' stond voor goed en schoon. De 'hagedoorn' was bedoeld voor een kattige jonge meid. Een 'rus', een bosje biezen, gaf aan dat zij het met elke vrijer hield.²

Er was alle reden vlug te gaan kijken. Misschien zou er spoedig een serieuze vrijer verschijnen, maar er was ook een grote kans dat moest worden vastgesteld dat men er op de huwelijksmarkt slecht voor stond, bijna voor hoer werd versleten.

Het was nogal onvoorspelbaar hoe het zou uitpakken. Wanneer een meisje nadrukkelijk had laten blijken dat ze nog niet aan een vaste relatie toe was of een vrijer met een wraakzuchtig karakter had afgewezen, waren de poppen aan het dansen. Meestal bepaalden de jongens onder elkaar hoe tegen een meisje werd aangekeken. Alleen in het Land van Rode oefende het meisje zelf invloed uit. Voor een dozijn eieren was waardering van de jonge mannen te koop. Meisjes die bij de eis- of bedeltocht niets hadden gegeven of die niet eens aan de deur waren komen opdagen, kregen echter te maken met een wraakactie van de hele groep. De jonkheidsleden strooiden kaf of kalk voor haar deur, zodat iedereen de volgende ochtend bij de kerkgang kon zien dat ze was gestraft.³ Wie duidelijk wilde maken dat de jongens van het dorp

¹ Schrijnen spreekt van een groot verspreidingsgebied (Schrijnen 1930, deel 1, p. 220).

² Schrijnen 1930, deel 1, p. 220.

³ Toussaint 1947, pp. 45-49.

haar niet interesseerden, nam het voor lief. Van het dorp was geen steun te verwachten. Dat had meer interesse in de schade aan bomen en struiken dan in de goede naam en faam van het meisje.

Het ritueel van het mei-steken in het Land van Rode wordt uitvoerig beschreven in het 'mailehn-lid'. Dit bestaat uit vijftien strofen en is een bewerking van het vijftiende-eeuws meilied 'ic wil den mey gaen houwen'. Het lied begint met de woorden: 'um de poasje da jeet ziech de vaaste oes' (met Pasen loopt de vasten ten einde). In het aangrenzende gebied van Aken zingt men hetzelfde lied, maar dan in het Hoogduits: 'Um Ostern gehen sich die Fasten aus'.⁴ In Valkenburg was het meisteken tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw gebruikelijk. Ook hier waren wat scherpe kantjes afgeslepen. Door het meisteken te koppelen aan het uitroepen van de meiliefsten werd het plaatsen van de tak een persoonlijke aangelegenheid. Na het afroepen van de meikoppels ging de jongeling een eremei steken aan het huis van zijn meiliefste. De eerstvolgende zondag zou hij met het meisje een glas gaan drinken. Het was dus geraden goed op te passen

De weerstand van de bouseigenaren tegen het ritueel had vooral te maken met de grote schade die elk jaar weer in de bossen werd aangericht. De meitak was niet zo maar een takje, het waren vaak complete jonge boompjes. De bouseigenaren lieten de veldwachter, de 'bao', en de boswachters scherp toezicht houden. Hier en daar probeerde een grootgrondbezitter zijn aanplant en de jonge meisjes te sparen. Zo kwam te Mheer in plaats van een meitak de meiboom te staan als een collectieve eremei. Hij wordt tot op vandaag door een bouseigenaar gratis of voor een symbolisch bedrag afgestaan.

In Valkenburg waar het meiliefsten-ritueel én het meisteken bleven voortbestaan, verdween het meisteken in de jaren twintig, toen het 'intrèkke'-ritueel minder werd en de jongeling zijn meiliefste niet langer thuis ging bezoeken en daarom ook maar geen mei meer aan haar huis stak. Een gefolkloriseerde vorm bleef achterwege vanwege de schade aan de bossen.

De Tweede Wereldoorlog vormt bij dergelijke rituelen vaak een cesuur. Het verbod van de bezetter werd de doodsteek voor heel wat volksrituelen. Daarnaast speelden maatschappelijke ontwikkelingen een rol. Emancipatorische tendensen zorgden ervoor dat de eertijds passend geachte passieve houding van de jongedochters in de omgang met de jongelingen veranderde. Zij kozen zelf een jongen en wilden niet meer voor een bepaalde tijd aan een door de jonkheid toegewezen jongeling gebonden zijn. Maar ook de jongens werden voorzichtiger. In de strijd om de gunst van een jongedochter had kort vóór de Eerste Wereldoorlog een jongeling uit Sibbe een meitak op het met stro bedekte dak van een schuur bij het huis van een jongedochter geplaatst. Een concurrent uit een ander dorp wilde zijn ere-mei ervoor in de plaats zetten. Hij zakte door het dak, kwam vast te zitten en moest worden bevrijd. Hij heeft zich na dit beschamende voorval niet meer in Sibbe vertoond.

7.2. Vóór de twintigste eeuw

Het plaatsen van een meitak kwam zeker al in de zestiende eeuw voor. Pastoor Winand Krop van de Sint-Lambertuskerk te Kerkrade vermeldt het in 1570 in zijn memorandum: Als een jongen in Kerkrade verliefd is op een meisje, dan laat hij dit merken door een groene tak aan haar huis te bevestigen. Maar wanneer een meisje verwaand en kieskeurig was, plaatste de jonkheid op haar huis een vogelverschrikker. Pastoor Krop liet het in 1570 nog bij een zakelijke mededeling. Het zou niet zo blijven.⁵ Weldra kwamen de bosbezitters in het geweer. Op 9 mei 1635 werd Dirk Hebben namens de jonkheidsleden van Oirlo voor de schepenbank gedaagd, omdat zij zich hadden verstout in een bos boompjes te kappen: 'De scholtis van she-

⁴ Schrijnen 1930, deel 1, p. 220; Toussaint 1947, pp. 66-68; Dierker 1939, p. 108.

⁵ Scholtes 1983, deel 4, p. 245.

eren wegen dient van schrifttelicke aenspraeck tegens de Jonge gesellen van Groot-Oerlo oover 't houwen van seckere witt boomen hout toe behorende Dirck Teukens'. In het schepenboek staat het woord 'meyboom' doorgestreept en is 'witt boomen hout' ervoor in de plaats gekomen. Mogelijk had de jonkheid in het bos berkenboompjes of berkentakken gekapt. Het proces liep voorzover is na te gaan van 9 mei 1635 tot tenminste 16 september 1637. Er bleef geen uitspraak bewaard.⁶

In Wijnandsrade had de plaatselijke jonkheid in de meinacht van 1736 de euvele moed in de hof van het adellijk huis van Russel, de voogd-rentmeester van Wijnandsrade, 'af te breken differente tacken van taxis holt'. Deze taxusbomen waren geplant ter afscherming van een zomerhuis. Het statussymbool van de edelman was aan flarden. De zaak werd zeer hoog opgenomen. In twee ordinaire genachtingen, op 25 mei en 9 juli 1736, trachtten schout en schepenen de diefstal op te helderen.⁷ Eerst werden de verdachten opgeroepen: Johannes Corris, Joseph Bude, Johannes Coenen en 'de keuckenmaeght van den borghoff met naeme geriet'. Het verhoor leverde geen schuldige op. Nu werden al diegenen gedaagd die hadden deelgenomen aan het meisteken. In de volgende zitting verschenen: Peter Bruls, Baltus a Campo, Jacobus Offermans, Leonhard Beckers, Joseph Bude, 'den knecht uyt het panhuijs', Laurens Brouns, Weren Crijns, Dirck van Neel, Peter de Lassauw en Joannes Coenen. Zij waren: '... in societeijt soo vermeten (...) geweest op Majjnacht niet tegenstaende het verboth bij kerckenroep... Meijen te planten...'. Ondanks herhaaldelijk afkondigen van een verbod vanaf de preekstoel en het uitvaardigen van ordonnanties vóór het begin van de meimaand 'geduijrende eenige jaeren herwaerts alle jaeren gedaen', had de jonkheid de traditie voortgezet. Die wenste coûte-que-coûte door middel van een meitak haar zeggenschap en jurisdictie over de jonge vrouwen tot uitdrukking te brengen. Ditmaal had de jonkheid het gewaagd drie bomen te kappen uit de tuin van de gebiedende heer en deze versierd met ander groen als een collectieve eremei voor de jongedochters voor het plaatselijke panhuis te planten. Was zij uit op revolutie?⁸ Schout en schepenen waren vastbesloten de zaak tot op de bodem uit te zoeken. Zij geneerden zich voor geen enkele overdrijving. Met de nachtelijke diefstal was niet alleen een deel van mooie taxusbomen van de voogd geruïneerd, maar ook diens eer aangetast. De maatschappelijke orde was verstoord. Dat kon gruwelijke gevolgen hebben. Denk eens aan de schade voor 'de arme luijdens <die> hunne boomen quijt worden'. Veel nadruk werd gelegd op de versterking van de nachtelijke rust en de vechtpartijen met het grof geweld die bij dergelijke gelegenheden voorkwamen.

De magistraat van Wijnandsrade was niet de enige die zich zo druk maakte. In Raeth bij Binglelade had luitenant-voogd Leopold Duijcker op 25 april 1727 een verbod uitgevaardigd op de onbehoorlijkheden in de meinacht.⁹ De tekst geeft een beeld van het toen levende meiritueel. Al dan niet vanwege het voortdurend verzet van overheidswege was het ritueel deel gaan uitmaken van een zelforganiserend maatschappelijk systeem waarvan de jonkheid de spil vormde, maar waarbij inmiddels ook de kasteleins in het dorp van die dagen - de economische dienstverleners bij uitstek - waren betrokken. Hoe kon men daar nog greep op krijgen? Men probeerde het met harde hand.

'Alsoo door de jonckheijt bedreven worden differente inconvenientien, schaede, crakeel ende ongeregeltheden door het setten der Meijen op ende ontrent de huijsen der inwoonderen, soo wort mits desen verboden aen alle personen van gheene Meijen te stellen op de daecken

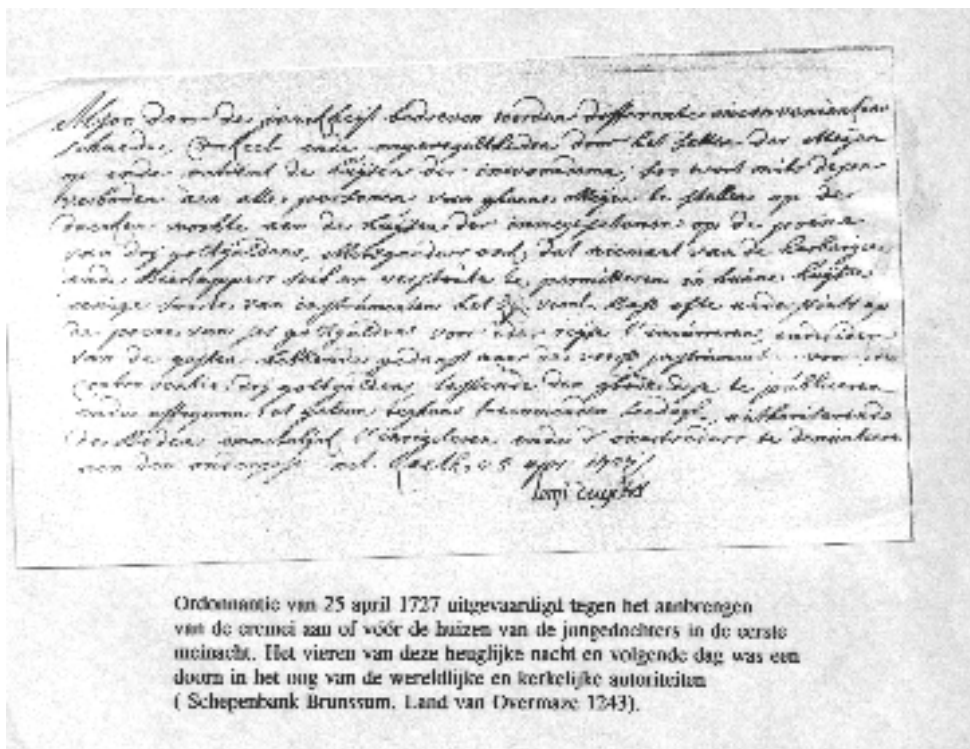
⁶ RA Limburg, Maastricht, Schepenbank Oirlo (1-4), gedingregisters 1610-1779.

⁷ RA Limburg, Archief Wijnandsrade, nr. 165, Civ. Rol 1733-1740.

⁸ Meitakken en meiboompjes werden als eremeien gebruikt voor de huizen van de jongedochters en die van notabelen. De geplante eremei bij het panhuis (het dorpscafé) was bestemd voor de gemeenschap.

⁹ RA Limburg, Maastricht, LvO 1243.

nochte aen de huijsen der innegesetenen op de poene van drij goltguldens, Mitsgaeders oock dat niemant van de herbergiers ende Biertappers sich en verstoute te permitteren in hunne huijsen eenige soorte van instrumenten het zij vioel, Bass ofte anderssints op de poene van ses goltguldens voor ider reijse t'incurreren, ende ider van de gasten hebbende gedanst naer de voors. instrumenten voor ider contraventie drij goltguldens, lastende den gbone dese te publiceren ende affigeren tot Geleen teghens toecomenden sondagh, authoriserende de Bodens exactelijck t'invigileren ende d'overtreders te denuntieren aen den ondergess. act. Raeth, 25 apr: 1727. / leap: duijcker /.

De eremei van de jonkheid kon kennelijk terecht komen op het dak of bij het huis van alle 'inwoonderen en innegesetenen'. Overal in de regio kwam het tot ongeregelheden. Het planten of bevestigen van de meitakken nabij het huis, vóór het slaapkamerraam of op het dak ging niet zonder lawaai en onderlinge ruzie.¹⁰ Schade was er altijd genoeg. Zo werd in Heerlerbaan een beukenboom afgekapd die voor het huis van de weduwe Vraetzen werd geplant. De boom werd in beslag genomen om te controleren of deze bij het resterende stuk paste. Soortgelijke gevallen deden zich voor in het gehucht Valkenhuizen waar een essenboom als eremei voor het huis van de hoeve Valkenhuizen was geplant. De mei was zeker bedoeld voor de dochters van de halfwin. In dezelfde zitting kwam de diefstal van een dennenboom als eremei aan de orde. Hij was geplant voor het huis van een zekere Passart.

Ongeregelheden deden zich ook voor bij de dans- en slemppartijen na afloop van het planten. Vooral als iemand een tak had verwisseld of weggenomen, kon de vlam stevig in de pan slaan. Zo'n geval speelde zich af in Houthem. Met de 'bronck off kleen kermis' werd Bernard

¹⁰ GA Heerlen, LvO 1885, Criminele Rolle (1695-1714), fol. 623-624; GA Heerlen, LvO 1885, Criminele Rolle (1695-1714), fol. 624 en GA Heerlen, LvO 1885, Criminele Rolle (1775-1726), fol. 33-36.

Philippi die in de herberg van Jan Notten viool speelde, door Caspar Munnix met een zware stok in elkaar geslagen. De schepenbank van Houthem daagde daarop op 5 mei 1764 een aantal inwoners van Houthem voor de schepenbank om hun relaas van het voorval te geven. Wat was er gebeurd? Philippi zou de mei van iemand hebben gestolen. Van wie wordt in het schepenbanksverslag niet vermeld.¹¹ Dat afgunst een grote rol speelde bij het mei-steken, blijkt eens te meer uit een schepenbanksverslag in Houthem van 20 mei 1727. Een zekere Hendrik Somers had Gerardus Theunissen een eremei afgenomen. De nachtwakers Claes Nootbooms en Jan Weusten die een eind wilden maken aan de herrie over de eremei, werden belaagd door enkele inwoners van Houthem die zich in de zaak mengden. Het gebeuren eindigde met grof geweld tegen de nachtwakers. Nootbooms kreeg met een stok een zware klap op zijn hoofd en Weusten met een riek een klap op zijn arm, zo hard dat de steel van de riek brak.¹²

Hoe feller de repressie, hoe groter het feest van de jonkheid die zich er achteraf over verneukelde dat zij de overheid weer te slim was af geweest. Het dreigde uit te lopen op een maatschappelijke ramp. De peasanteske samenleving kon alleen voortbestaan bij voldoende interne cohesie. Hier stonden hele sociale groepen tegenover elkaar. Gehuwde volwassenen moesten zich steeds nadrukkelijker weren tegen de ongehuwde jeugd die steeds meer olie op het vuur gooide. In het tijdschrift *Nature* betoogden onlangs wiskundigen dat hier de chaos-theorie moet worden aangevoerd: door meer brandbaar materiaal aan te voeren worden de vlammen niet hoger, maar dijt de brandhaard steeds verder uit tot een vuurzee die niet meer gedoofd kan worden.¹³ In Bingelrade leek het in 1727 zover te zijn gekomen.

Uit de boven aangehaalde ordonnantie van Raeth is op te maken dat de eerste mei een feestdag was geworden waarop de de gemengde huwbare jeugd feest vierde in de plaatselijke herberg. De herbergier huurde speellieden om de jeugd tijdens het mei-spiel te laten dansen. Hoe kleiner het gehucht, hoe groter de risico's naar het schijnt. Alle agitatie die wij aantreffen, vond plaats in gehuchten (Valkenhuizen, Raeth) en kleine dorpen (Houthem, Heerlerbaan) gemeenschappen met in de achttiende eeuw enkele tientallen, hooguit een paar honderd inwoners. Daar werden zware straffen van drie tot zes goudgulden (huidige waarde 250 tot 500 gulden) opgelegd. In grotere plaatsen, zoals Kerkrade, werd nuchterder gereageerd. Daar was de samenleving veel meer gedifferentieerd en het risico dienovereenkomstig kleiner.

7.3. De meitak aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in België en in het Rijnland

In het Waalse gedeelte van België, in Malmédy en directe omgeving, werd aan het begin van de negentiende eeuw de meitak nog volop geplant. Op de vooravond van de maand mei trokken de jonge mannen het bos in om er meitakken te halen. Die werden dan om middernacht aan de deur of het raam van de geliefde vastgebonden of vastgespijkerd.¹⁴

Ook hier had men weinig consideratie met de jonge vrouwen. Brandnetels of meidoorn waren de symbolen voor een meisje van 'twijfelachtige zeden'. Sparrentakken duiden door hun eeuwige groen op 'eeuwige liefde'. De hazelaar was een teken van 'liefde', de eik betekende: 'een oogje hebben op', de doornstruik stond voor 'slim', uitgeslapen', de varen voor 'trots', vaak ook voor 'hooghartig', de els voor 'in de steek laten', de populier voor 'lui'. Een mei van doornen- en vliertakken betekende 'minachting en schande', de buxus 'verlaten' en kersentakken 'liefde'. Het arme meisje werd hardhandig op haar nummer gezet. Al bij het ontluiken van

¹¹ Thewissen 1993a, p. 65.

¹² RA Limburg, Maastricht, LvO 6553, Schepenbank Houthem.

¹³ Trouw van 6 april 2001, p. 17.

¹⁴ Bragard 1899, pp. 192-193.

haar seksuele potentie werd haar ingepeperd welke karaktertrekjes moesten worden bijgeschaafd. De jonge man stond er boven. Hij immers bepaalde.

Het aangrenzende Rijnland kende het ritueel van de meiboom en meitak nog tot ver in de twintigste eeuw. De op basis van enquêtemateriaal getekende kaarten uit 1923 geven ons een secuur beeld van de verspreiding. In het gebied tussen Limburg en de Rijn, vanaf de Rur tot aan de Moezel komen zowel de eremei als de meiboom voor. Meiboom en eremei ontbreken in de brede zone langs de Luxemburgse grens. In de Hunsrück komt vooral de eremei voor. De Neder-Rijn kent nauwelijks meirituelen.¹⁵

In de gebieden waar het ritueel van de meitak nog zeer levend was, maakte men voor meisjes die in een kwade reuk stonden, kleine paadjes van kaf, gehakt stro, as, roet, zaagsel of kleine takjes. Ook werd hiervoor kalk gebruikt. Soms werd bij zulke meisjes een smerig pad gemaakt vanaf hun huis tot aan de stal van de dorpsstier.¹⁶ Het signaal kon niet worden misverstaan. Wat meer ingehouden werd de aversie als volgt naar voren gebracht: doornige takken wezen op 'afkeuring'. De kersentak en bloeiende meidoorn wezen op 'onzedig; populier, es en bloeiende koolzaadbloemen betekenden 'gemeen'; hulst stond voor 'kattig'; eikentak voor 'nors, slecht humeur'; een vliertak, gehakt stro, schalen van eieren, een geknapte elzentak, een dennentak, doornen en distels op mest voor 'gevallen meisjes'; een sleepruimtak voor 'incontinent' en een verdorde tak voor 'oude vrijster of een meisje dat in het klooster diende te treden'.¹⁷ Het blijft hier bij repressieve sociale controle waar de volwassenen in het dorp zich niet mee bemoeiden.

De onderdrukkingstechniek kon wat hen betrof nog wreder zijn. Een middel van de jonkheid om haar ongenoege over een jongedochter te uiten, bestond in het ophangen van een stropop, een zogenaamde Mohamed, aan het dak of aan een boom of vóór het huis van een huwbaar meisje. Dit ritueel kwam in Zwitserland, met name in het Land van Sargans veelvuldig voor. Bij de pop werd een begeleidende brief gehangen, de zogenaamde 'Maisbrief'. Hierin stond het hele zonderegister opgesomd.¹⁸ Ook het Rijnland kende dergelijke stropoppen met begeleidend schrijven. Zij werden hier 'Trostpuppen' genoemd en de begeleidende brief met de 'zonden' heette 'Spottgedicht'.¹⁹

In Nederland kende men dit ritueel onder de benaming 'dorhoed'.²⁰ Het negeren door de dorpsamenleving van zulke handelwijzen werkte tegen de agitator. Zijn pop werd gezien als een huwelijksgeve van een afgewezen pretendent, die zijn ex-geliefde het geluk dat ze een vrijer had gevonden, niet gunde. Geleidelijk drong het tot de jongelui door dat ze zich zelf diskwalificeerden in plaats van onderworpenheid van de vrouw aan de man te demonstreren. Naarmate de mobiliteit en de openheid in de dorpen toenam en de meisjes op de huwelijksmarkt meer keus hadden, werd het voor de jonge mannen zaak zich beschaafder te gedragen. Naar het zich laat aanzien was het wel een heel oud ritueel dat in het tweede kwart van de twintigste eeuw van de ene dag op de andere verdween, nadat er eerst vooral in gemeenten met een hoge mobiliteit en een sterk gemengde beroepsbevolking, zoals Kerkrade en Valkenburg, de scherpe kantjes waren afgesleten.

¹⁵ Müller 1926, p. 19 (kaart 2) en p. 23 (kaart 3); Weber 1935, kaart 1 (Maibaum und Maizweig).

¹⁶ De dorpsstier werd door de heer in een dorp geplaatst om de koeien te dekken. Niemand van zijn onderdanen mocht zelf een rijpe stier houden.

¹⁷ Müller 1926, p. 15.

¹⁸ Hoffmann-Krayer 1921, p. 38; Manz 1916, pp. 16-28.

¹⁹ Dafft 1996, pp. 73-76; Döring 1990, pp. 38-48.

²⁰ Schrijnen 1930, deel 1, pp. 280-281.

7.4. Vóór de twintigste eeuw in andere landen

De eerste gegevens over meirituelen dateren uit het begin en midden van de dertiende eeuw. Betrouwbaar materiaal levert het Middellatijns Glossarium van Du Cange.²¹ Daar heet het: anno 1207 'si vero homines pacis, sive feminae, die Maii quaerere ierint ad aliquod nemus in meo dominio, de bosco afferre potuerunt sine forisfacto' (... indien mannen en vrouwen van Vrede op de eerste dag in mei op zoek gaan naar een bos op mijn land, zullen zij takken en loof kunnen weghalen zonder heffing).

Een halve eeuw later tekende Du Cange de zin op:

anno 1257 'Mandamus(...) quatinus quotiens requisitis fueritis a fratribus Sacriportus, inhibeatis auctoritate nostra, ne quis nemora praedictorum fratrum intrare praesumat occasione consuetudinis, quae Maium dicitur, quae re vera potius est corruptela'

(Wij bevelen (...) wanneer u ons gezag is opgelegd dat telkens van u wordt verlangd door de broeders van de heilige haven, dat niemand zich aanmatige er een gewoonte van te maken de bossen van de bovengenoemde broeders te betreden bij gelegenheid van de traditie die ze 'mei' noemen, maar die eigenlijk een vies zaakje is). Geleidelijk veranderde het standpunt van de monniken:

anno 1270 'Homines de Casteneto se abstinebunt eundi 1.die mensis Maii in nemora religiosorum pro Maio ibidem colligendo' (De mensen van Castenetum zullen zich onthouden van het betreden op 1 mei van de bossen van de kloosterlingen om daar de 'mei' te halen).

De interpretatie die Du Cange bij de attesten geeft, is niet helemaal correct. Hij spreekt over 'Arbor Maiialis, seu, quae primo die Maii mensis...' (meiboom, of liever die op de eerste dag van mei) en over 'Usus erigendi arborem primo die mensis Maii in compitis, vel ad aedes puellarum...' (het ritueel om op de eerste mei een meiboom op te richten bij kruisingen van wegen of voor de huizen van de jongedochters...).²² terwijl uit de passages blijkt, dat hier sprake is van takken, mogelijk boompjes. Nooit wordt uitdrukkelijk gesproken over een meiboom die met vereende krachten in de grond wordt geplant, zoals Du Cange meent.²³ Hij verwacht de meiboom en de mei.

Het ligt meer voor de hand dat de personen die in 1207 worden genoemd met toestemming van de plaatselijke gebiedende heer naar het bos trokken om daar groene takken voor de mei te halen. Dit ritueel heeft in Frankrijk zeker van het tweede kwart van de dertiende eeuw tot kort voor Eerste Wereldoorlog bestaan.²⁴ Nillson vermeldt een Franse bron uit 1257 waarin sprake is van een eremei zonder nader hierop in te gaan.²⁵ Met deze takken werd het huis gesierd als een teken van het begin van de lente i.c. van de maand mei.²⁶ Uit de voorbeelden wordt duidelijk dat voor het halen van het groen toestemming nodig was van de beseigenaren. Deze verboden geleidelijk steeds nadrukkelijker het halen van groen en takken uit hun bosbezit. Het ritueel kan niettemin hemelsbreed hebben verschild van dat in onze steden. Geen van de teksten legt enig verband met adolescenten. Van zoiets bestaat wel in Limburg een vroeg bewijs. Het stamt uit het midden van de vijftiende eeuw. De jonge boeren en meiden trokken op de vooravond van de eerste mei in 1451 de velden en de bossen van Kerkrade in om bloemen en groen te verzamelen om daarmee de meiboom, de ossen en de feestelijk gedekte tafels te versieren. De hele lentenacht bracht de ongehuwde jeugd zingend en dan-

²¹ Geciteerd naar Moser 1961, p. 123; Du Cange 1883, s.v. maius, maium.

²² Geciteerd naar Moser 1961, p. 123.

²³ Moser 1961, p. 123.

²⁴ In 'Le Roman de Flamenca' (tussen 1230-1250) namen de jongedochters in de vroege ochtend de ere-mei weg en neurieden daarbij een meiliedje (cantan una kalenda maia) (Vaultier 1965, p. 68; Gschwind 1976, verzen 3235-3237).

²⁵ Nillson 1958, p. 203.

²⁶ Vaultier 1965, p. XX.X

send door. De samenkomst werd door de geestelijkheid bestempeld als 'een baaierd van on-tucht'.²⁷ Zulk gedrag kende mogelijk een verspreiding tot in Noord-Franrijk.

Van jonge mannen die op de vooravond van de maand mei de liefdemei planten,²⁸ is bij Du Cange sprake in 1380 :

'Comme la nuit de May (...) Robin d'Ambert fust alez avec (...) certains compaignons de la ville de Crecy sur Sere par esbatement cueillir du May ou autre verdure, pour porter devant les hostelz des jeunes filles, si comme il est acoustumé de faire en celle nuit,...'.²⁹

Dat het recht van het plaatsen van een meitak (esmayer) het voorrecht van de jonge onge-trouwde mannen van de buurt, parochie of gemeenschap was, is wellicht al op te maken uit het document uit 1375 waarin sprake is van het halen van groene takken uit het bos en deze plaatsen voor het huis of aan haar raam bevestigen.³⁰

Dit laatste document dankt zijn ontstaan aan een ruzie die een dorpsjonkheid kreeg met enkele exogame vrijers (des forains) die een mei wilden steken bij een van 'haar' jongedochters. De exogaam die zoiets waagde, kon op een fikse afstraffing rekenen. Men noemde het 'getter dans la boue'.³¹

De bouseigenaren waren, zoals we zagen, niet onverdeeld gelukkig met het halen van groene takken en boompjes. Veel bewijzen van het meiritueel in de Middeleeuwen hebben wij hieraan te danken.³² Vooral de schandmei leverde commotie op. Een bron uit 1393 vermeldt het plaatsen van een tak van de hazelaar die als een schandmei werd opgevat. In 1367 wordt vermeld waarom een tak van een vlierstruik zo beledigend was. Het meisje werd vergeleken met een stinkende plant.³³

In het eerdergenoemde document uit 1375 wordt weer melding gemaakt van een poging van een bouseigenaar om de jongelingen te beletten takken in zijn bos te kappen.³⁴ Deze beriepen zich echter op hun 'gerechtigheid', het recht geriefhout te nemen uit een bos dat geacht werd communaal bezit te zijn en niet alleen de dorpsheer ten goede te komen. Het was een discussie die in de late Middeleeuwen in heel Europa werd gevoerd en heel verschillende uitkomsten kon hebben. Een paar voorbeelden uit eigen omgeving moge volstaan om een beeld te geven van de spanningen die het kon opleveren. Het Ravensbos bij Valkenburg werd geacht bezit te zijn van de koning van Spanje die het dode hout aan de dorpingen liet, maar toen de koning een deel ervan moest afstaan aan de Staten-Generaal, lieten die het bos kappen en verloren de dorpingen hun brandstof voor de wintermaanden. De Meinweg en de Graetheide (Graetbos) bleven intact, maar de rechten werden over de inwoners van de omliggende dorpen verdeeld. Heel ingewikkeld werd het achter kasteel Vaalsbroek. De kasteelheer had het oppertoezicht op het bos en wat meer rechten op het hout dan anderen, maar de boeren bleven niet met lege handen staan. Naar de aard en omvang van hun bedrijf aan het einde van de veertiende eeuw kregen zij rechten toebedeeld.³⁵ Ook in Frankrijk deed het probleem zich overal voor en werden geleidelijk maatregelen getroffen om te garanderen dat de dorpingen hun huizen konden repareren, 's winters niet van de kou omkwamen en over de andere le-

²⁷ Scholtes 1984, deel 5, p. 142.

²⁸ In de Roman de Flamenca die ongeveer tussen 1230 en 1250 geschreven werd, worden nadere details inzake dit meiritueel vermeld. De eremei werd gepland die de jongedochters in de vroege ochtend wegnamen (Vaultier 1965, p. 68; Gschwind 1976, verzen 3235-3237).

²⁹ Du Cange 1883, s.v. maius; maium.

³⁰ Vaultier 1965, p. 65.

³¹ Vaultier 1965, p. 65.

³² Tal van bewijsplaatsen van de eremei bij Vaultier 1965, pp. 66-69.

³³ Du Cange 1883, s.v. maius; maium; Vaultier 1965, p. 67.

³⁴ Vaultier 1965, p. 65.

³⁵ Krings 1976, passim; Venner 1985, passim; Jansen/Van de Westeringh 1983, pp. 19-63; Jansen/Hermans 2000, passim.

vensnoodzakelijke leefmiddelen die het bos leverde, konden beschikken zonder dat naar willekeur hout werd geroofd en het bos ten onder ging. In Crecy was een status vivendi eind veertiende eeuw kennelijk nog niet gevonden. Misschien vond de jonkheid dat zij bij de toedeling van de rechten over het hoofd was gezien, zoals overal in Noord- en West-Europa was gebeurd. Hoe het zij, toen de boseigenaar niet wilde wijken, sloeg een van de jongelingen hem met een dikke stok op zijn hoofd.

Het omgekeerde kwam ook voor. De jongelingen van Crécy-sur-Seine kaptten in 1380 in de tuin van zekere Pierre Penon wilde rozen (egellantier), dé meitak onder de meitakken. De eigenaar van de tuin ontdekte hen en vroeg zijn dienstmeid hem pijn en boog te brengen.³⁶ Nu vloeide het bloed van de jongelui.³⁷

Korte tijd later was het in Frans-Vlaanderen prijs. De stadsbestuurders van het Franse Lille verboden in 1382 een aantal volksfeesten, waaronder volksspelen, het dansen om het Johannesvuur en het planten van meiboompjes of meibomen. Of het hier om eremeien ging, is niet duidelijk.³⁸

In Duitsland is de discussie nagenoeg even oud. Daar vergat men de jonkheid niet altijd. Een ongedateerd veertiende-eeuws document uit de Eifel vermeldt: 'Item weist man auch mit recht, daß uf s. Walpurtag abendt die junge knecht und knaben haben macht, darin zue hawen und hollen, was sie getragen und genießen können.'³⁹ In de vijftiende eeuw komt in Duitsland de verbinding van meirituelen met de toestemming van de boseigenaar regelmatig voor.⁴⁰ Het gevolg was dat er ook in literaire werken aandacht aan werd besteed. Van een liefde- of eremei is sprake in het 'Horologicum sapientiae' van de mysticus Hendrik Suso (1295-1366) uit 1334. Hij beschrijft hoe jonge mannen op de vooravond van mei takken en boompjes uit de bossen halen en deze voor het huis van hun geliefden planten en geeft er een religieuze draai aan.⁴¹

Veel diffuser is de overlevering in Engeland. Of de zogenoemde 'inductio maii' die door Robert Grosseteste, bisschop van het Engelse Lincoln, in 1244 samen met de 'inductio autumnii' wordt verboden, een meiritueel is, zoals hiervoor beschreven, is niet duidelijk. Hier wordt gesproken van een intocht in de mei en in de herfst die overeenkomsten vertoonden. Het kan natuurlijk zijn dat de ongehuwde jongemannen nu eens groen en dan weer dor hout gebruikten om hun wil op te leggen, maar daarover is de bisschop niet duidelijk. Andere teksten uit dezelfde tijd vertonen hetzelfde euvel. In de 'Constitutions' van Walter Chanteloup, bisschop van Worcester, uit 1240 wordt melding gemaakt van feestspelen ter ere van een koningin en een koning. Of hiermee een meikoningin en meikoning wordt bedoeld, is niet uit de tekst op te maken. Mogelijk is dit een deel van de verboden van de in 1240 in Worcester gehouden synode waarbij het geestelijken uitdrukkelijk verboden werd aan feestspelen deel te nemen.

Het ritueel van de meitak past in de voorjaarsrituelen. De mensen versierden in de lente de straten, de pleinen, de huizen en de bijgebouwen en gebruikten daarvoor bloemen en uitbottende twijgen om het begin van het voorjaar feestelijk te vieren. Zo ging het al sedert de zesde eeuw.⁴² Nog tot op vandaag, zeker op het platteland, worden dennentakken en berkentakken gebruikt om te sieren bij feestelijkheden, zoals bij gouden bruiloften, processies en bij het inhalen van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten.

³⁶ Vaultier 1965, p. 67.

³⁷ Toestemmingen in Franse documenten aan het begin van de vijftiende eeuw bij Vaultier (1965, p. 65).

³⁸ Muchembled 1981, p. 229.

³⁹ Grimm, Weisthümer, deel 2, p. 168.

⁴⁰ Moser 1961, pp. 131-133.

⁴¹ Moser 1961, p. 129.

⁴² Binterim 1824-1841, 2. Band, 2. Teil, p. 78. Ook in de brief die Gregorius de Grote aan de abt Mellitus meegaf voor bisschop Augustinus van Brittannië, wordt van dit ritueel melding gemaakt (PL 95, caput XXXII); Chambers 1903, deel 1, pp. 90-95; Thiers 1686, pp. 340-342.

Bij allerlei gelegenheden werden en worden kleinere of grotere hoeveelheden groen gebruikt. De consumptie ervan is overduidelijk welvaartsgevoelig. De laatste decennia is het aantal sparretjes dat als kerstboom wordt gebruikt in winkels, horecagelegenheden en kerken explosief toegenomen.

Gemeenschappen die aan een bos grensden, haalden traditiegetrouw het benodigde groen uit het belendend bosperceel. Wat zij daarmee deden is op te maken uit de verschillende verbodsbepalingen. De stad Deventer verbood zulke rituelen voor het eerst in de zestiende eeuw. In de zeventiende eeuw wordt in een ordonnantie beschreven wat precies verboden was: '... geen kroonen, cransen, meyboomen ofte van wat natuire die mogten wesen op de straten sulen worden gehangen ofte geplant'. Een ander verbod geeft aan wat de mensen tijdens dit meiriteel deden '... daaronder te danssen, singen ende andere insolentien te bedrijven, tot grote profanatie ende onteeringe van de son ende andere heylige dagen..⁴³

Om de schade aan de bossen en de escalatie van geweld een halt toe te roepen, werden vanaf de dertiende eeuw verboden uitgevaardigd. De stroom verbodsbepalingen vindt zijn aanvang in een tijd van economische hoogconjunctuur. Dan groeide de omvang van de bevolking en werd het een schaars goed. De groep die het ijverigst roofde, werd het nadrukkelijkst gevisseerd. De steeds weer gerenoveerde ordonnanties vanaf de zestiende eeuw verwoorden een spanning tussen overheid en gemeenschap. In het kader van het terugdringen van het aanbrengen van groen door de gemeenschap, kwam vooral de jonkheid die een grote hoeveelheid meitakken nodig had, onder vuur te liggen. Zij liet zich niet zo maar van het toneel dringen. Voor de jonkheid was de meitak van groot belang. Zij kon daarmee haar jurisdictie over de jongedochters tot uitdrukking brengen. Geen boom of struik was voor de jeugdigen veilig. Er bestond een symboliek die toeliet met meitakken een gedifferentieerd oordeel over de meisjes uit te spreken. De persoonlijke meitak was een middel om liefde voor een jonge vrouw uit te spreken, maar een tak namens de groep drukte al gauw afgunst of afkeer uit. De meisjes waren er zeer gevoelig voor. De jonkheid buitte dit uit en zette met dit ritueel de toon voor de lokale huwelijksbemiddeling. Het ging niet alleen om het eerste contact, het hele kennismakingsproces werd gevolgd. De jonkheid zorgde voor een verplichte, maar ongestoorde periode van omgang tussen de meiliefsten, in de hoop een relatie voor het leven te creëren en zo de partnerkeuze te onttrekken aan de invloed van de machtige oudere generatie.

Het verdwijnen van de meitak-ritueel is niet alleen een gevolg van ecologische-economische bezwaren. Maatschappelijke, met name emancipatorische ontwikkelingen in de verhouding tussen de huwbare jeugd hebben de functie uitgehold en het ritueel op den duur doen verdwijnen. Vervolgens is het gefolkloriseerd.

Tegelijkertijd zien wij een verandering optreden in de rol van de jonkheid binnen de gemeenschap. Op de lokale huwelijksmarkt is zij bij de partnerkeuze niet meer zo dominant. Ze verloor daarmee een van de belangrijke pijlers waarop haar sociale autonomie en haar zeggenschap binnen de gemeenschap steunde. De veranderingen in de samenleving drukten de jonkheid naar de marge van de gemeenschap. Die steeds weer terugkerende doelstellingen mogen ons echter niet blind maken voor lokale verschillen.

Uit een vergelijking van het Limburgse meitak-ritueel met dat in het Rijnland en België rond 1900 kunnen wij opmaken dat er overeenkomsten bestonden, zowel synchroon als diachroon, met name als het ging om de pejoratieve betekenis van een meitak. Er zijn echter ook verschillen. Het ritueel van een stropop ter vervanging van de schandmei die in het Rijnland en België voorkomt, is in Limburg niet bekend. De vergelijking geeft ook slechts een vage indicatie voor de ouderdom van het ritueel. Moser heeft in een diepgaand onderzoek gebaseerd

⁴³ Lugard 1934, p. 241 en pp. 267-268; Lugard 1937, p. 267.

op historische attestaten van meiboomrituelen aangetoond dat de meiboom in Duitsland van latere datum is. De meitak is er de oudste vorm.⁴⁴

Het plaatsen van meitakken door jonkheidsleden aan, vóór of op het huis van een jongedochter aan het begin van de meimaand zoals wij dat in Limburg voor de zeventiende eeuw hebben aangetoond, is in Frankrijk en Duitsland vanaf de veertiende eeuw geattesteerd. Het heeft in die landen mogelijk eerder veranderingen ondergaan dan hier te lande.

De meiboom in de Limburgse voorjaarsrituelen

7.5. De meiboom in de twintigste eeuw in Zuid-Limburg

7.5.1. De historische achtergrond van de meiboomplanting in Banholt

In het dorp Banholt, dat is gelegen op een steenworp van Noorbeek, plantte de jonkheid sinds mensenheugenis de meiboom op de vooravond van mei of op 1 mei. Aan het einde van de negentiende eeuw ontbrandde een felle strijd tussen de inwoners van Banholt en het nabijgelegen gehucht Terhorst en die van Mheer. Banholt en Terhorst kerkten in Mheer, meer dan een half uur ver. Een eigen kerk dichterbij huis zat er niet in. De pastoor van Mheer wiens kerk in deplorabele staat was geraakt, was al tevreden als hij de kerk kon laten opknappen. De baron van Mheer stelde voor dit doel echter zoveel beschikbaar dat de pastoor afzag van restauratie en in plaats daarvan een grotere kerk wilde laten bouwen, omdat de parochie flink was gegroeid. De inwoners van Banholt en Terhorst eisten dat de nieuwe kerk zou worden gebouwd tussen de beide dorpen in. De pastoor verzette zich daartegen, omdat hij vreesde dat de baron die op het aan de kerk grenzende kasteel woonde dan mogelijk geen geld meer beschikbaar zou stellen. Dit standpunt leidde tot grote conflicten. Om het geld ging het toch niet. De Banholtaren bouwden op eigen kracht en met eigen middelen een kerk, maar toen die klaar was, verbood de bisschop er het houden van diensten. Tot zijn verbijstering huurden de dorpelings vervolgens een godsdienstbedienaar in die graag een nieuw geloof wilde brengen.

Na lang touwtrekken en onder zware politieke druk moest de bisschop bakzeil halen. Sinds die tijd botert het niet meer tussen de dorpen Mheer en Banholt.

Dit conflict werkte door in de meiboomplanting van Mheer en Banholt. Op 28 april 1881 hing de jonkheid van Banholt de volgende mededeling aan de kerkdeur:

'Aan alle Inwoonders van Banholt en Terhorst'

Dit jaar zal niet, zo als het hier alouwd gewoonte is, eenen Mei-Den op den 1 Mei worden geplant, om reden dat er enen Den zal gehaald worden des Zaaterdags voor den Pynksteren ter Eere van Sint Gerlachus. Zoo als het al over meer dan twee Hondert Jaren gebruikelijk geweest is in Noorbeek, worden ook hier alle Inwoonders verzocht mede te werken, alle Jonkheid mee te gaan, en de boeren worden gebeden veel paarden te plaatsen dewelke zij versieren met Vlagskens of Groen. Opdat het halen en plaatsen van de Eersten oftewel Sint-Gerlachus-den een ordentelijk en waardig begin mooge zijn, Banholt en Sint Gerlachus waardig. Teeffens mooge het ertoe bijdragen om de aantrekkelijkheid onzer ijgen Kermis en Festijn te vergrooten en alle Eensgezindheid van binnen en van buiten te bevorderen.⁴⁵

⁴⁴ Moser 1961, passim.

⁴⁵ 100 jaar St. Gerlachusden Banholt 1981, pp. 1-4.

Het is zo gebleven. Niets wilde men met Mheer nog gemeen hebben. Geen kerk, geen kermis, geen feest. Wie niet samen door de kerkdeur kan, drinkt ook geen biertje op de dag dat de ander het doet. Men wenste niet op dezelfde dag een meiboom planten. Er was behoefte aan een nieuw ritueel om zich verder van Mheer af te zetten. De eenheidsbeleving en de mentaliteit tijdens het gigantische karwei van de kerkbouw werden nog versterkt door de tegenwerking van wereldlijke en kerkelijke overheden. Dit moest een vervolg krijgen.

Er werd een eigen kermis gevierd waarop het als zelfstandige parochie kon bogen en de meiboomplanting werd naar de zaterdag vóór Pinksteren verschoven.⁴⁶ Banholt liet zich inspireren bij de uitvinding van de nieuwe traditie inspireren door Noorbeek. Noorbeek plant de meiboom twee weken vóór Pasen. Men verwijst daarvoor naar de legende van de H. Brigida. Door haar voorspraak zou in 1634 een veeziekte zijn verdwenen. Vanaf dat moment zou de naar haar vernoemde Brigida-den op de eerdergenoemde dag worden geplant. Wij zullen die traditie laten voor wat ze is. Nergens wordt er in de archieven melding gemaakt van een Brigida-boom. Gegevens uit het parochie-archief vermelden tweemaal een uitgave aan de jonkheid. De toenmalige pastoor Van Duyn vermeldt betalingen voor 'eene mei' op 30 april 1770 en 26 april 1773.⁴⁷ De uitbetalingsdata doen vermoeden dat de meiboomtraditie in de achttiende eeuw op 1 mei plaatsvond. Het Brigidaverhaal is allicht een negentiende-eeuwse vinding, maar zij maakte school. De in 1993 heropgerichte jonkheid van Sibbe heeft zich door Banholt en Noorbeek laten inspireren en heeft haar meiboom vernoemd naar de patroonheilige Sint-Rosa.

De jonge traditie heeft zich diep genesteld in het Banholtse dorpsbewustzijn. Het is een typisch geval van lokalisme. Banholt veroverde zijn identiteit op kosten van Mheer.⁴⁸

Het verschuiven van de planting van 1 mei naar de zaterdag vóór Pinksteren heeft voor de jonkheid van Banholt een geweldig voordeel. Zij kan dan de jonkheid van Mheer altijd overtroeven. Heeft Mheer een boom van 23 meter, dan sleurt Banholt met veel uiterlijk vertoon een exemplaar van 25 meter dwars door Mheer richting Banholt. Had Mheer vijf of zes paarden gebruikt om de boom te vervoeren, Banholt spant rustig vijftwintig mooi opgesierde paarden voor de meiboomkar. De rivaliteit komt uiteraard ook tot uiting in de gedragingen van de harmonieën en de voetbalclubs. Er is kennelijk een behoefte aan een eigen identiteit.⁴⁹ Dat overigens uit de kerkenstrijd later lering is getrokken, bewijst de ligging van de scholen op de grens van beide dorpen.

7.5.2. De voorbereiding van de meiboomplanting en de planting zelf

De rivaliteit tussen Banholt en Mheer heeft voor de volkskundige voordelen. Het gaat om een redelijk jonge traditie waarvan de ontwikkeling goed te volgen is. Sinds 120 jaar zijn de jonkheden zeer stipt en zeer gemotiveerd in het ten uitvoer leggen van het ritueel.

Het halen en planten van de meiboom verloopt volgens een vast en strak schema. De jongedochters staan buiten spel. De jonkheid van Banholt is actief van paasmaandag tot en met de dinsdag na pinksteren, de laatste kermisdag. Op paasmaandag wordt na de hoogmis de jaarvergadering gehouden na een afkondiging door de pastoor tijdens de mis. Na de verkiezing

⁴⁶ 100 jaar St. Gerlachusden Banholt 1981, pp. 2-3; enquête-gegevens, eigen waarneming en mondelinge informatie.

⁴⁷ Elissen 1984, pp. 6-8.

⁴⁸ Rooijackers 1996, pp. 5-27; Leerssen verwijst naar het voorbeeld van Eckelrade (Leerssen 1996, p. 54). Hetzelfde geldt voor Sibbe naar in navolging van de Valkenburgse meiboomplanting en Cadier en Keer op zijn beurt door de heroprichting van een jonkheid het planten van de meiboom mogelijk naar het model van het aangrenzende Bemelen.

⁴⁹ Deze behoefte kan zelfs binnen één gemeenschap bestaan. Er zijn tal van plaatsen waar dit voorkomt, zoals onder andere in Eijsden, Thorn en Heer. De sociale opdeling van de gemeenschap is niet mis te verstaan. Toch kent die behoefte ook positieve kanten. Het kwaliteitsniveau wordt hierdoor opgeschreefd.

van een nieuwe bestuur richt zich de vergadering op het hoogtepunt van het jonkheidsseizoen, het halen van de nieuwe meiboom. Twee zaken spelen een hoofdrol: het bij elkaar krijgen van voldoende trekpaarden - zeker meer dan in Mheer- en het vinden van een geschikte boom, groter dan die van Mheer. Het is niet eenvoudig een oplossing te vinden. Sinds de tractor zijn intrede heeft gedaan in het boerenbedrijf, wordt het elk jaar moeilijker aan paarden te komen. Sinds de jaren zeventig worden de meeste paarden uit België gehaald,

De jonkheid van Noorbeek sleept de zware meiboom naar de danneerwegen. Dit zware karwei maakt met de grootste aandachtigheid gebouwen. Het afgebroken knoet is immers een bliemage. Opmname rond 1924, uit: D.J. van der Ven, Kindervreugd en volksvermaak, een folkloristisch prentenboek, Rotterdam, 1927.

omdat daar door liefhebbers trekpaarden van het zware Belgische ras worden gefokt. De mannen die met een paard meegaan, moeten dit versieren met papieren rozen en strikjes. Was vroeger het oppoetsen en eventueel verven van het leren paardentuig en de haam een zaak van de jonkheid, tegenwoordig schakelt men daarvoor deskundigen in. Als het mogelijk is, worden oude hamen en ander paardentuig weer opgeknapt door paardenliefhebbers, ja zelfs door hen nieuw gemaakt om Banholt maar exclusiviteit te verschaffen. Het hoogste aantal paarden dat tot nog toe is bijeengebracht, bedraagt vijftig en is bereikt in 1981 tijdens de viering van de honderdste meiboom. Normaliter ligt het aantal rond de twintig. Mheer dat de wedstrijd toch niet kan winnen, is minder streng in de leer. Het gebrek aan paarden heeft de jonkheid aldaar danig parten gespeeld. Er waren eind jaren vijftig en begin jaren zeventig in Mheer zelf te weinig paarden. De jonkheid ging er toe over een tractor te gebruiken om de boom te halen, wat voor de traditie bijna een doodsteek werd. Een groot aantal oudere inwoners van Mheer uitte kritiek en bleef bij de planting weg. Weldra was het

aantal aanwezige getrouwde mannen onvoldoende om de den te planten. In Mheer immers planten de gehuwde mannen de den. De motivatie zakte weg, ondanks de rivaliteit tussen beide dorpen.

Ten einde raad besloot men aan de jonkheid van Banholt te vragen of Mheer de dennenwagen mocht huren. Dit verzoek werd ingewilligd en vanaf 1965 werd deze wagen gebruikt. Toen deze mankementen begon te vertonen, werd die van Noorbeek gehuurd. Ten langen leste wist de jonkheid een eigen dennenwagen te bemachtigen. Sinds 1985 haalt de jonkheid van Mheer weer de meiboom met een eigen dennenwagen.⁵⁰

Maar terug naar Banholt. Daar heeft men ook een boom nodig. Kort na de jaarvergadering gaan een paar bestuursleden op zoek naar een geschikte meiboom. Vroeger werd hij gestolen uit naburige bossen behorend bij het kasteel van Mheer. Om wildkap te voorkomen stelde de baron daarop een meiboom ter beschikking van de jonkheden van Noorbeek, Mheer en Banholt, maar daar was Banholt niet erg mee ingenomen, want hoe zouden ze er dan zeker van zijn de grootste te hebben. Zij gingen wel ergens anders zoeken. In de jaren '70 en '80 werden de meibomen vooral uit de bossen van Epen gehaald.

De meiboom wordt tegenwoordig voor een schappelijke prijs gekocht. Zodra de juiste boom is gevonden, wordt met de eigenaar een afspraak gemaakt om hem aan te wijzen. Ook komt het voor dat de eigenaar of diens boswachter met de jonkheidsleden bij de kap meegaat om zicht te blijven houden op de gang van zaken. Het zou niet de eerste keer zijn dat een mooiere boom werd gekapt, omdat de jonkheid de geschenken of goedkoop gekochte boom, een zo-gezegde 'pisdien', beneden haar waardigheid vond.

Alleen de jonkheid van Valkenburg steelt tot op vandaag nog jaarlijks de meiboom. De tolerantie van de overheid is in dezen evenwel verminderd. Er is een spanning tussen traditie en ecologie ontstaan. Dat ondervond de jonkheid in april 1999. Zij had een pracht exemplaar uit een bos van Staatsbosbeheer gestolen. Omdat zij de enige jonkheid is die een meiboom steelt, werden de bestuursleden geverbaliseerd. Er werd een boete opgelegd van maar liefst fl. 3500,-. Het bestuur is hier tegen in beroep gegaan. Een advocaat en enkele politici werden ingeschakeld. Staatsbosbeheer was uiteindelijk bereid een 'maatschappelijke genoegdoening' te accepteren in de vorm van 100 uur werken, in drie projecten.

Op de dag van de planting, pinksterzaterdag, is er veel werk te doen. Rond negen uur wordt een jonkheidsdelegatie uitgestuurd om de meiboom te kappen en deze te ontdoen van zijn takken (het zogenoemde 'opvaegje'). De kruin moet intact blijven. Het is voorgekomen dat de kruin afbrak bij het vellen van de boom. Dan was Leiden in last. Of men kapte stiekem een andere boom of men ging naar de dichtstbijzijnde smidse om met ijzeren platen de kruin weer op de stam vast te maken. Het is voorgekomen dat de kruin onderweg afbrak. Ook dan werd de smidshulp onderweg ingeroepen. Over zo'n misser wordt in alle talen gezwegen. De plek waar de reparatie is uitgevoerd, wordt opvallend sterk versierd. Op dezelfde dag moet ook de oude meiboom worden neergelaten, in stukken gezaagd en weggebracht.⁵¹ Ook moet het plantgat worden uitgegraven. Een andere groep jongelui gaat met vrachtwagens her en der de trekpaarden ophalen. De dennenwagen wordt bij de kerk klaargezet.

⁵⁰ Dautzenberg 1990. pp. 25-28.

⁵¹ Dat de jonkheid hoe dan ook de oude meiboom niet eerder verwijderd dan op pinksterzaterdag, blijkt uit een verhaal uit 1924. De schutterij van Margraten wilde de hoge boom wel kopen, omdat zij voor het koningsvogelschieten op pinksterzondag een grote, hoge paal nodig had. De schutterij bood een voor die tijd niet onaanzienlijk bedrag van fl. 60,- aan, maar de jonkheid weigerde pertinent. Stel je voor: Banholt een week voor de planting zonder meiboom, dat kon niet. Toen de oude meiboom een week later bij opbod werd verkocht, bracht hij fl. 6,- op (100 jaar St. Gerlachusden Banholt, 1981, p. 9).

Omstreeks twee uur verzamelt zich de hele jonkheid met de opgetuigde en versierde paarden op het kerkplein. De stoet vertrekt richting kapplaats om de meiboom op de dennenwagen te laden en deze naar Banholt te vervoeren. Bij de kapplaats aangekomen wordt de kar door de paarden zo ver mogelijk in de richting van de gekapte boom getrokken. Met vereende krachten wordt de boom uit het bos gesleept, op de kar gehesen en stevig vastgesjord. Hierbij mag de top van de boom niet afbreken. Huiswaarts trekkend vereist het bochtige traject grote stuurmanskunst om met de boom geen schade aan huizen en dergelijke aan te richten en de top niet te beschadigen. De tocht duurt vanwege de nodige pauzen bij de cafés langs de route vele uren

Als de groep in de buurt van de dorpsgrens dorp komt, wordt halt gemaakt. Schoolkinderen die met hun ouders de stoet tegemoet zijn gegaan, mogen op de kar zitten; de iets oudere jongens zitten op de den zelf. Vooraan op de den zit de vaandeldrager met een wapperende driekleur die later aan de top van de meiboom zal worden bevestigd.

Bij het binnenrijden in het dorp worden de kamers (ijzeren potten gevuld met buskruit) ontstoken. Iedere rechtgeaarde Banholtenaar loopt uit om 'hun jongens met de den' te begroeten, het zogenaamde 'inhaole'. De dennenkar met meiboom wordt tot even voor het plantgat gereden en de paarden uitgespannen. De jonkheid heeft dan haar deel van het karwei geklaard. Gehuwde mannen zetten straks de boom recht.

Ook in Noorbeek komen veel inwoners de jonkheid met de meiboom aan de dorpsgrens tegemoet. Hier mogen de kleinere kinderen (de toekomstige jonkheid), net als in Banholt en Mheer, met behulp van hun ouders zelfs op de paarden plaatsnemen. De oudere jongens en meisjes klimmen op de dennenboom. Het is voor hen een onvergetelijke gebeurtenis. Zo wordt hun de meiboomplanting met de paplepel ingegeven en de continuïteit van het gebruik gewaarborgd. Bij navraag bij jonge jonkheidsleden komen naast de dorpsbinding ook de herinnering aan het afhalen aan de dorpsgrens en de rit op de paarden (vaak op een foto vastgelegd) naar boven.

Wanneer in Noorbeek rond zeven uur de stoet de bebouwde nadert, toert de kapitein. Op enige afstand van het plantgat wordt gestopt en de paarden uitgespannen. Na de avondmis wordt het laatste stukje tot aan de kapel afgelegd onder klokkengelui en het zingen van het jonkheidslied 'hève, hève, ter iere van Sint-Briej'. De kapitein geeft nu het laatste toetersignaal. Het karwei van de jonkheid zit erop. De getrouwden zijn nu aan de beurt. Het meest indrukwekkende van het gebeuren is de binnenkomst met het luiden van de klokken en het zingen van het jonkheidslied. De inwoners juichen de jonkheidsleden toe als waren zij bevrijders. Iedereen zingt het eerste couplet mee. De gemeenschap is trots op haar jongens. De kermis kan beginnen.⁵²

Maar we moeten nog weer terug naar Banholt. Het is de taak van de getrouwde mannen om de meiboom te planten. Allereerst wordt de zware wagen richting plantgat geduwd. Zowel aan de stutten (sjtiepe) als bij het plantgat (look) heerst een zekere hiërarchie. Voor de getrouwden is het een hele eer dit werk te mogen doen en dat jaren lang. Als een van hen te kennen geeft het niet meer aan te kunnen, geeft hij zijn plaats aan de stutten of bij het plantgat aan een opvolger die hij meestal zelf aanwijst. Als de boom na uren, zij het met de nodige tussenpozen, recht staat, wordt de avond en nacht gebruikt om in de cafés van het karwei bij te komen. De Banholtse kermis kan nu echt beginnen.

Eenzelfde hiërarchie bestaat in Noorbeek. De getrouwde mannen leggen er eer mee in om de den te planten. Ook hier bepaalt degene die te kennen geeft het werk door ziekte of ouderdom niet meer te kunnen voortzetten, wie zijn plaats mag innemen. De nieuweling krijgt vaak

⁵² Elissen 1984, pp. 17-22; eigen waarneming, enquête-materiaal en mondelinge informatie.

zelfs van zijn voorganger de schop die speciaal voor deze gelegenheid werd gebruikt. De dag van de planting is voor de getrouwen een dag waarop alles moet wijken. Geen haar op hun hoofd denkt eraan een planting te missen voor wat dan ook. In Mheer, waar de getrouwen eveneens de boom planten, is de hiërarchie rond het plantgat en stutten nauwelijks aanwezig. De betrokkenheid van de bevolking, in het bijzonder van de getrouwen is in Mheer, Banholt en Noorbeek vele malen groter dan in Valkenburg. Hier steelt de jonkheid de meiboom en plant hem zelf met als gevolg een zwakkere communitas-gedachte bij het planten. Dit wordt enigszins gecompenseerd door het afroepen van meikoppels.

Gedurende het hele jaar doet de boom dienst als aanplakpaal voor allerlei bekendmakingen. Van stelen of omzagen van een meiboom is zowel in Banholt als in Mheer en Noorbeek hoegenaamd geen sprake. Slechts een keer stalen jongelingen van Terhorst in de jaren dertig de meiboom van Mheer, maar de boom werd spoorloos door de jonkheid van Mheer teruggehaald.⁵³

De jonkheid van de Valkenburg werd in het verleden herhaaldelijk geconfronteerd met diefstal of vernieling van de meiboom. Was het aan het begin van de twintigste eeuw de jonkheid van het gehucht St. Pieter bij Valkenburg de schuldige, in latere jaren waren het de jonkheden van Vilt, Sibbe en Berg. Zij probeerden de meiboom steeds vóór de planting te stelen. Dit gebeurde zo vaak dat de jonkheid ertoe overging twee meibomen aan te voeren om de stelden jonkheden te misleiden.

In 1954 stal de jonkheid van Berg en Terblijt nadat het stelen van de meiboom was mislukt, de wagen van het meipaars. Hij werd in ruil voor enkele tonnen bier teruggegeven.⁵⁴ In mei 2000 zaagde de jonkheid van Vilt de top uit de meiboom van de Valkenburgse jonkheid. Die had de boom niet goed bewaakt. Omdat de Valkenburgse jonkheid op het voorval niet reageerde, was de pret van de Vilt jonkheid niet bijster groot. Ze bood de Valkenburgse jonkheid tenslotte haar excuses aan en een vat bier. Op dit laatste wacht de Valkenburgse jonkheid echter nog steeds.

7.5.3. Het planten vanaf het begin van de twintigste eeuw

In 1981 werd in Banholt de honderdste meiboom geplant. Er is slechts in een jaar geen den geplant. Dit was in 1940 toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. In 1941 mocht de meiboom in eerste instantie niet worden geplant. De pastoor die het gebruik ongepast vond, had de veldwachter opdracht gegeven het te verbieden. De jonkheid liet het hier niet bij zitten en belde via de gemeentesecretarie Den Haag om toestemming. Die kwam prompt. De pastoor dreigde daarop de processie niet te laten doorgaan en geen kindercommunie te doen, maar de jonkheid hield voet bij stuk en alles, ook de kerkelijke activiteiten, verliep als vanouds.

In Mheer werden aan het begin van de twintigste eeuw ere-meien voor de huizen van de jongedochters geplant. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging deze traditie verloren. In 1927 werd in Mheer speciaal voor het halen van een meiboom een 'mei-club' opgericht. Wij zien een nieuwe traditie ontstaan. Er is sprake van folklorisering. Aanvankelijk werd de den gestolen, maar kort daarna door de baron geschonken. In 1951 veranderde de traditie weer doordat de 'mei-club' alles in handen van de jonkheid legde. Vanaf dat moment haalden de ongetrouwen de boom en plantten de getrouwen hem, net als in Banholt en Noorbeek.

⁵³ Dautzenberg 1990, p. 16.

⁵⁴ Land van Valkenburg van 6 mei 1955 en 1 mei 1956.

De Valkenburgse jonkheid draagt de meiboom door Valkenburg. Opname van rond 1925 door Van der Ven.

7.6. De meiboom in Limburg in de voorjaarsrituelen (vóór de twintigste eeuw)

De meiboomtraditie kon buitengewoon precies worden beschreven doordat de jonkheden van Mheer en Banholt er zo'n onderlinge wedstrijd van maakten. Voor een deel gaat het om een vrij jonge traditie, ternauwernood 100-120 jaar oud. In Noorbeek is de jonkheid al zo'n 230 jaar actief. De vraag moet worden gesteld of zij een verankering heeft in een veel verder verleden.

Een paar processen gevoerd ver buiten de regio waar de meiboom de gemoederen nog altijd in beroering brengt, zetten ons mogelijk op het goede spoor.

7.6.1. Doodslag bij het stelen van een meiboom te Jabeek

Dat het stelen van een meiboom tot doodslag kon leiden, wordt duidelijk uit een opzienbarend proces dat in 1769 in Jabeek werd gevoerd.⁵⁵ De jonkheid van Jabeek was op 30 april 1769 in de herberg van Mattis Dounen, de vader van de latere verdachte, bijengekomen voor het meidans-speel. Zij hadden besloten tegen het vallen van de avond in een weide van hoeve de Thom een kersenboom om te hakken en deze als meiboom te planten. De halfwin van deze boerderij, Johannes Beckers, en zijn knechten, betrapten hen op heterdaad. Na een woordenwisseling stelde een lid van de jonkheid voor de kersenboom te kopen. Beckers weigerde, niet omdat hij niet wilde verkopen, maar omdat de boom eigendom was van de baron van Houve. De discussie werd feller, de spanning liep op.

⁵⁵ RA Limburg, Maastricht, LvO 1008, Schepenbank Brunssum.

Een van de leden van de jonkheid sloeg Beckers onverwacht met een dikke stok zo hard op het hoofd dat deze in elkaar zakte. De knechten droegen hun baas naar de hoeve. Op 6 mei overleed de halfwin aan zijn verwondingen.

Op 9 mei werden negen leden van de jonkheid op het kasteel van Wijnandsrade voor het gerecht gedaagd. Het waren: Johannes Baptist Dounen (landtmeter), Johannes Mulders (knecht), Dionyst Knooren, Hubertus Knooren, Henricus Limpens, Wilhelmus Peters, Paulus Gijsen (speelman te Jabeek), Peter Janssen en Johannes Doemen. De knechten van Beckers meenden ondanks de duisternis Johannes Baptist Dounen als de dader te kunnen aanwijzen. Ook twee leden van de jonkheid, te weten Henricus Limpens en Hubertus Knooren, gaven Johannes Baptist de schuld. Maar was hier wel sprake van doodslag?

De baron, eigenaar van de kersenboom, schreef aan schout en schepenen dat hij er geen bezwaar tegen had: '... dat de jongens van jabeek volgens aude gewoente voors: ofte dergelijcke bomcken afgecapt hebben ofte sauden afcapen op mijn grondt voor eenen mejt te setten om hun lustig te maecken'.

Bij de verhoren op kasteel Amstenrade beriepen de jonkheidsleden zich ook op hun recht om een meiboom te kappen. Oudere inwoners van Jabeek bevestigden op 7 september 1769 het bestaan van dit recht. Tot die groep behoorde de grootvader van de gearresteerde Johannes Baptist Dounen, Nijst Dounen, oud in de 'tachtig jaeren'. Hij verklaarde dat de jongens van Jabeek sinds mensenheugenis '... in hunne jonge jaeren (...) meijboomen afgecapt hebben op den hof de Tombe tot jabeek gelegen'. Hij vermeldde verder dat zij de boom zelf hadden gepland en dat dit gebeurd was 'sonder tegenspreken'. Een andere getuige, 84 jaar oud, verklaarde dat de meiboom in zijn jeugd altijd bij de herberg werd gepland. Het stond vast dat de vermoorde Beckers op de hoogte was van het gebruik en dat hij het zich in de voorgaande jaren had laten welgevalen. Maar was zijn ongemotiveerd gedrag reden om hem zijn schedel in te slaan?

De positie van de beklagde werd pas sterk toen de Brunssumse pastoor Driessen kwam verklaren dat hij in de biecht had vernomen dat niet Johannes Baptist Dounen de schuldige was, maar de biechteling zelf. Uiteraard kon hij diens naam niet onthullen vanwege het biechtgeheim. De rechters zagen zich voor een dilemma gesteld. Ook al was de baron zo vriendelijk te verklaren dat hij elk jaar graag een boom gaf, er waren tal van ordonnanties uitgevaardigd tegen de meigebruiken en excessen waarbij een dode was gevallen, konden zij niet over hun kant laten gaan. Trouwens, wat zou het dat de baron zo toegeeflijk was. De boom was wel van hem, maar de pachter zou de schade lijden. Hij miste een deel van de hem toekomende vruchten en kreeg daarvoor stellig geen verlaging van de pacht. Tenslotte: wat woog zwaarder? De getuigenis van de knechten en de twee leden van de jonkheid of de verklaring van de pastoor? Er werden bekende rechtsgeleerden geraadpleegd. Onder verwijzing naar de publicaties van allerlei beroemde rechtsgeleerden concludeerden die dat er hoe dan ook een verantwoordelijke moest worden gevonden. Wel konden verzachtende omstandigheden worden ingeroepen. Dounen ontsprong de dans aan de galg. Op 24 november 1769 werd hij 'voor den tijdt van vijff jaeren uijt dese jurisdictie gebannen'. Om het grove geweld bij het stelen van meibomen voor de toekomst in te dammen, stelde justitie een voorbeeld. Hoe men verder ook mag denken over de Jabeekse rechtspraak, vast staat dat tenminste van het begin van de achttiende eeuw af in een deel van Zuid-Limburg meiboomplantingen plaatsvonden. Een proces dat in Weert werd gevoerd leert ons dat het verschijnsel zelfs een grotere verspreiding kende en uit tenminste uit de zeventiende eeuw stamde.

7.6.2. De meiboom te Weert

Op 31 maart 1708 werd voor het Hof van Gelre⁵⁶ te Roermond een proces aangespannen door Jaecq Swaelen en Jan Gelis 'borgemeester der buijenie (het om de stad liggende platteland) tot Weerdt', tegen de 'heere scholtis ende het gerichte tot Weerdt'.⁵⁷ Beiden kwamen zich, samen met de gezworenen van het gehucht, beklagen over de bemoeizucht van de schout en schepenen van de stad Weert. Die hadden de jonkheid van de de 'buitenie', een heel ander rechtsgebied, vervolgd wegens diefstal van een meiboom. Daar was heel wat tegen in te brengen. De 'jongezellen', van de buitenie waren 'van onverdenckelijcke jaeren gebruijckelijck' gewoon op 30 april een meiboom voor het huis van de burgemeester op te richten. De onderhavige meiboom was gekapt op het erf van Swaelen, van een hout- of boomdiefstal kon derhalve geen sprake zijn. En tenslotte, waar haalde de schout de idee vandaan dat hij mocht ingrijpen in administratieve aangelegenheden van de buitenie. Er was feest gevierd en dat was geen schepenzaak, maar een burgemeesterskwesitie. Pas als die een aanklacht indienden, mocht de schout de trom roeren. Hij probeerde zonder reden een overoud gebruik de kop in te drukken.

Wij zien hier de schout en de schepenen van Weert in conflict komen met het bestuur van de omliggende dorpen en gehuchten. De schout paste hier wetgeving toe tegen meigebrouwen uit 1642, die in 1707 (27 augustus) was gerenoveerd.⁵⁸ De dorpelingen lieten zich hun traditie echter niet zo maar afnemen. Bovendien kon van diefstal geen sprake zijn, want de boom was eigendom van burgemeester Swaelen die hem keurig voor zijn huis had teruggevonden. Hij had geen aangifte gedaan, noch als administratief hoofd van de gemeenschap, noch als eigenaar van de boom

In deze casus manifesteert zich duidelijk een competentiegeschil. De meestal hevig verdeelde buitenie stelde zich als één blok tegen de schout. Het gebruik van de jonkheid was een emotionele aangelegenheid van de hele gemeenschap geworden.

In het Hertogdom Gelre werd in 1642 een edict voor de eerste keer uitgevaardigd dat talloze malen werd herhaald, zoals in de jaren 1655, 1660, 1671, 1680, 1683, 1688 en 1693. Hierin werd opgetreden tegen het planten van meibomen en het houden van meigelagen. Artikel 17 vermeldt: 'Op gelijke wijze sal oock dat setten der meijboemen, dewelck allerleij misbruick als stelen, rouen, sijnpen met en naer hem treckt, in onse landen sonder onderscheijt (...) bij straff 5 Goltguld. hiermet verboden sijn'.⁵⁹ Ze hadden dezelfde strekking als het koninklijk edict van 1693 en de renovatie ervan van 27 augustus 1707. Hiervan wordt melding gemaakt in de Heerlijkheid Gennep.⁶⁰ Een andere attestatie van het kappen van meibomen in Limburg komt uit Oirlo.⁶¹

⁵⁶ In het Hertogdom Gelre werd in 1642 voor de eerste keer een edict uitgevaardigd dat nog talloze malen herhaald werd, zoals in de jaren 1655, 1660, 1671, 1680, 1683, 1688 en 1693. Hierin werd opgetreden tegen het planten van meibomen en meigelagen. Artikel 17 vermeldt het volgende: 'Op gelijke wijze sal oock dat setten der meijboemen, dewelck allerleij misbruick als stelen, rouen, sijnpen met en naer hem treckt, in onse landen sonder onderscheijt (...) bij straff 5 Goltguld. hiermet verboden sijn' (RA Limburg, Archieven van het Bisdom Roermond (1559-1801), portef. 32b, nr. 41).

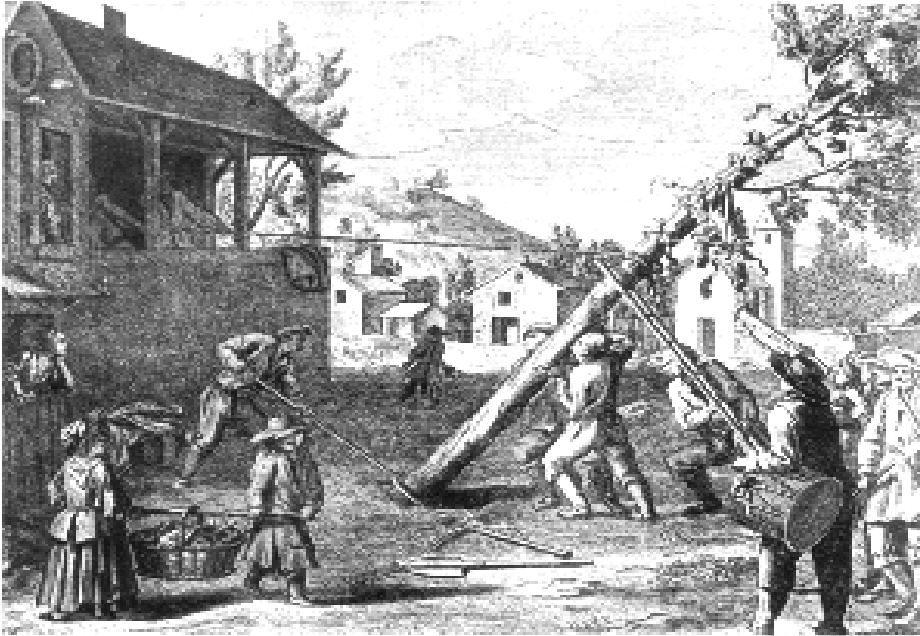
⁵⁷ Nissen 1986, pp. 20-23.

⁵⁸ De Gelderse regering moest herhaaldelijk plakkaten uitvaardigen tegen gebruik bij bepaalde kalenderfeesten. De gemeenschap liet zich deze niet zo maar afnemen: '...interdicieren yederen, van voortaan hun t'ondernemen op vastelavonden, meydagen, Pincxteren, of op andere tyden die ganse te trecken, de papegaeje te schieten, meybomen te planten...' (GGPB, deel 2, p. 169. Verdere attestaties in deel 2, p. 206 (12 april 1622), p. 277 (2 februari 1636) en p. 248, deel 3, p. 217).

⁵⁹ RA Limburg, Archieven van het Bisdom Roermond (1599-1901). portef. 32b, nr. 41).

⁶⁰ Creemers 1872, p. 126.

⁶¹ RA Limburg, Maastricht, Schepenbank Oirlo (1-14), gedingregisters 1610-1779.

Het planten van de meiboom. Naar een kopergravure van het eind 17e of begin 18e eeuw, mogelijk gegraveerd door G. de Breen te Amsterdam en die de prent uitgaf. Deze afbeelding geeft een beeld van de vroege meiboomplanting (uit D.J. van der Ven, Neerlands Volksleven, Amsterdam, s.n. p. 48)

De bovengenoemde processtukken bevestigen het bestaan van de meiboomplanting zeker vanaf de zeventiende eeuw in het noorden van het huidige Limburg.

Ronden wij af:

De saamhorigheid van een gemeenschap komt snel naar boven wanneer haar 'onrecht' wordt aangedaan door de wereldlijke en kerkelijke overheid. Het zich afzetten van de inwoners van Banholt tegen de pastoor en zijn bisschop en tegen de gebiedende heer, de baron van Mheer, zeker in die tijd waarin de baron als eigenaar zeggenschap had over de akkers, bossen en weiden en kon bepalen wie zijn bezittingen mocht pachten, getuigt van vastberadenheid én saamhorigheid. Dit is in Banholt ook het geval tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen de jonkheid in conflict kwam met de pastoor en de politie.

Terwijl vanwege het samscholingsverbod op de meeste plaatsen volksgebruiken door de bezetter niet werden toegestaan, vroeg en verkreeg de jonkheid van de bezetter in Den Haag toestemming.

Ook de schepenbanken van Jabeek en Weert moesten in de achttiende eeuw in nauwe schoentjes lopen toen ze een oud volksgebruik te lijf gingen.

Ook over verspreiding en ouderdom van het gebruik valt iets te zeggen. Aanvankelijk hadden we slechts voorbeelden van meiboomplantingen uit het Land van Rode, Valkenburg en het Mergelland. Niet alleen de bovengenoemde processen in Weert en Brunssum tonen aan dat

de meiboomplanting in de achttiende eeuw in een veel groter deel van Limburg gebruikelijk was, maar ook schepenbankprocessen in Heerlen, een reglement uit Puth-Schinnen en een attestatie uit het Noord-Limburgse Horst-Sevenum van 1730 tonen dat aan.⁶² In beide eerste gevallen ging het beslist niet om een gebruik dat op uitsterven stond. Integendeel, de bevolking van de dorpen en gehuchten rond Weert verdedigden als één man het recht van de jonkheid. In Brunssum ging het om een gebruik dat minstens 75 jaar oud was en nooit had gemankeerd. Stedelingen, intellectuelen en hoge ambtenaren verzetten zich er tegen. Voor hen was het dom boerengedoe, een vorm van plattelandscriminaliteit zelfs. Voor ons is het een bewijs te meer dat het platteland in de zeventiende en achttiende eeuw dorpspecifieke leefpatronen kende waaraan sociale cohesie en gemeenschapszin werden ontleend. Voor de nogal heetgebakerde bevolking die zeer gehecht was aan haar schamele bezittingen en aldoor worstelde met interne spanningen, was het een verworvenheid van groot gewicht. Een dergelijke mentaliteit treft men in de stad niet aan. Tussen centrum en periferie, tussen regio en verstedelijkt gebied, bestaat een wereld van verschil.⁶³

In de loop van de negentiende eeuw verwaterde het gebruik enigermate. Her en der waren aanpassingen aan nieuwe sociaal-economische verhoudingen noodzakelijk. Na de Eerste Wereldoorlog leek het verloren te gaan om in de tweede helft van de twintigste eeuw te herleven onder een folkloristische gedaante.

⁶² GA Heerlen, LvO 1885, Criminele Rollen (1695-1714), fol. 220v-221r; fol. 623-624; Criminele Rollen (1715-1726) fol. 33-36, Criminele Rollen (1726-1735), fol. 221; Pijls 1929, p. 119. In 1730 kwam Theodoor Smullers in Horst-Sevenum (toen elk met een eigen schepenbank) door een omvallende meiboom om het leven (Janssen 1983, p. 10).

⁶³ Leerssen 1996, pp. 45-49.

HOOFDSTUK VIII

Het charivari in Limburg

8.1. Inleiding

8.1.1. Wat verstaan wij eigenlijk onder een charivari?

Tijdens het charivari werd een overtreder van de waarden en normen bestraft met ketelmuziek, het besmeuren van zijn huis of andere bezittingen en soms zelfs een flink pak slaag door buurt- of dorpsbewoners. Het was geen feestelijk gebeuren.

Zonabend en Chiva omschrijven in hun 'rapport introductief' het charivari met de woorden 'combattre un désordre social par un acte de désordre social'.¹ Het charivari had wel een sociale betekenis. Romme geeft een definitie die erop neerkomt dat het charivari deel uitmaakt van de sociale controle en een rituele sanctie is, gericht tegen deviant gedrag.² De sanctie werd op ruige wijze ten uitvoer gebracht.

Belmont omschrijft het als een straffend optreden in de vorm van openbare bespottingen, beledigingen, vaak gecombineerd met (lijfelijk) geweld tegen de persoon en/of diens bezit en publieke vernederingen vergezeld van een hels kabaal.³ De auteur had er aan toe mogen voegen dat de (dorps-)gemeenschap hier de plaats van de rechter innam.

Charivari staat als terminus technicus voor het volksgericht en soms voor het volkstribunaal. Het gaat niet om een zeldzaam gebeuren beperkt tot een kleine regio. Het ritueel kwam in vrijwel alle Europese landen voor.

8.1.2. Wanneer werd een charivari gehouden en wat was er de functie van?

Vóór de negentiende eeuw vormden veelal huwelijkskwesties, in de negentiende eeuw en twintigste eeuw werden heel wat charivari's met politieke motieven gehouden.⁴ Soms was de aanleiding puur formeel van aard. Laten wij enkele voorbeelden geven.

Wanneer een jonkheidslid in het huwelijk trad en zijn binding met de jonkheid verloor, werd verwacht dat de overblijvende leden op een of twee vaatjes bier werden getrakteerd. In sommige gevallen schreven statuten of traditie voor hoe groot de hoeveelheid trouwbier of -wijn moest zijn. Weigerde het vertrekkend lid het trouwbier te geven of wilde hij afdingen, dan volgde prompt een charivari dat tot en met de trouwdag kon voortduren.

Wanneer een vrijer van buiten het dorp weigerde de jonkheid de afkoopsom te geven of het opnemingsritueel afwees, volgde ook prompt een charivari. Verder kon het charivari toegepast worden bij het hele gamma van overtredingen tegen het collectieve moraliteitsgevoel van de gemeenschap. Alles wat met de moraliteit van de sekse en het gezins- en huwelijkszaken verband hield, kon een charivari oproepen.⁵

Het charivari of volksgericht had een corrigerende functie. Meuli heeft de doelstelling van het charivari treffend onder woorden gebracht: 'die Vernichtung des Leumunds, welche den Bescholtenen aus der gesellschaftlichen und bürgerlichen Gemeinschaft ausschließt, <ist> in gewissem Sinn nichts Geringeres als Friedloslegung'.⁶ Het charivari richtte zich derhalve op

¹ Chiva & Zonabend 1981, p. 366.

² Romme 1987, p. 20.

³ Belmont 1981, p. 20.

⁴ Jacobs 1989, p. 289.

⁵ Alford 1959, p. 526; Zemon Davis 1971, pp. 52-53.

⁶ Meuli 1953, p. 232; Blok 1989, pp. 266-267.

een of meer personen die een afwijkend of deviant gedrag aan de dag hadden gelegd en de ongeschreven sociale code van een dorp of stadswijk hadden overtreden.

De sanctie had een correctief karakter. Nadat deviant gedrag door verschillende geledingen binnen de samenleving was geregistreerd, werd het in de lokale publieke opinie breed uitgemeten. Er werd aangedrongen op correctie om de orde in de gemeenschap weer hersteld te krijgen.

Buurt of dorp protesteerde tegen afwijkingen van de norm om de gemeenschap 'zuiver' te houden. De overtreder kon door het voldoen van de straf - bij lichte overtredingen meestal door het geven van geld of drank - weer in de groep worden opgenomen, weer 'eerlijk' worden. Blok maakt een onderscheid tussen 'beschamingsrituelen' en 'purificatie- of zuiveringsrituelen'. De eerste leggen de nadruk op uiterlijkheden, zoals belediging, bespottung en vernedering. De tweede richten zich op de eliminatie van pollutie door middel van uitstoting of correctie van de overtreder. Hij brengt het charivari als een specifieke vorm van volksrechtspleging op een noemer met lynchen en tirannenmoord.⁷

Het zuiveringsritueel bestaat uit verschillende delen, zoals dreiging met geweld, lawaai, animalisering van de belaagde en het leiden naar de periferie van de gemeenschap om hem daar in een beek, poel of rivier te gooien. Dit kan ook in effigie door middel van een pop die wordt opgehangen, kapotgeschoten, begraven of verbrand. De overtreder wordt symbolisch dood verklaard en uit de gemeenschap verwijderd.⁸

De grote verscheidenheid aan charivari's had tot gevolg dat de diverse auteurs zich op nogal uiteenlopende wijze uitten over de maatschappelijke voorwaarden voor een charivari. In een kleine gesloten samenleving bestaan verschillende sociale gradaties. Naarmate iemands status lager is, volgen de sancties sneller. Voor hooggeplaatsten kunnen reacties uitblijven. De mentaliteit van de belaagde speelt een belangrijke rol. Zet hij zich bewust af tegen de geldende moraliteit, dan volgen reacties.⁹ Nathalie Zemon Davis heeft aan de hand van voorbeelden uit de zeventiende eeuw aangetoond dat een charivari nauw samenhangt met het optreden van de overheid en de opstelling van de belaagde.¹⁰

Blok zoekt het in een heel andere richting. Hij wijst op de lokale 'gesloten' gemeenschappen met hun specifieke eerbegrip. Verlies van eer betekende in zo'n samenleving het verlies van lidmaatschap van de groep. Het publieke domein werd niet of nauwelijks onderscheiden van het gezinsleven.¹¹ Over het belang van de persoonlijke eer uit Kramer zich genuanceerder: 'Die Einzelperson innerhalb einer solchen 'ehrsamen Gemeinde' hat an der Ehrbarkeit teil und muß darauf achten, daß sie nicht verloren geht. Die persönliche Ehre ist schlechthin unentbehrlich...'¹²

Het verschil in gevoel voor sociale orde tussen Duitstalige gebieden, waar respect door bekwaamheid en Romaanstalige gebieden waar daarvoor 'honneur' maatgevend was, laat zich ook hier gevoelen.¹³ Op grond daarvan mag worden verwacht dat ten onzent behoefte aan consensus een grote rol zal spelen. We zullen zien dat onwil bij de overtreder om zijn misstap te erkennen de zaak lelijk uit de hand kan laten lopen.

⁷ Blok 1989, pp. 266-267.

⁸ Blok 1989, p. 272.

⁹ Romme 1989, p. 347.

¹⁰ Zemon Davis 1981, pp. 207-220.

¹¹ Blok 1989, p. 347.

¹² Kramer 1974, pp. 46-47.

¹³ Hofstede 1996, pp. 20-27.

8.2. Het charivari in Limburg in de twintigste eeuw ¹⁴

8.2.1. Overtreding van de moraliteit

In Kerkrade werd in 1911 het huis van een mijnwerkersgezin door een charivari grotendeels vernield.¹⁵ De vrouw was met haar drie kleine kinderen thuis. De man was op zijn werk in de mijn. Plotseling ontstond lawaai voor het huis en werden vernielingen aangericht. De vrouw stuurde een van de kinderen naar de huisbaas. Toen deze om negen uur bij het gezin kwam, nam het lawaai nog toe. Ruiten werden ingegooid, lampen en schilderijen vernield. Tegen de avond groeide het aantal deelnemers aan dit volksgericht aan tot zo'n 200 tot 300 man. Enkele jonge mannen klommen op het dak en gooiden dakpannen naar beneden. Toen de mijnwerker naar huis kwam, werd hem medegedeeld dat de huisbaas het huis uit moest. De echtgenoot ging naar binnen waarop het huis nog fanatieker werd bestookt. Ten langen leste kwam de echtgenoot naar buiten met de mededeling dat hij niet medeplichtig wilde zijn aan deze wraakactie. Toen de huisbaas het huis verliet, viel een zevental jongelui over hem heen. Hij werd vastgebonden en in een mand gestopt. De mand werd op een kar gebonden en onder gejoel door Kerkrade gereden. Van tijd tot tijd kreeg hij een lading water over zich heen. Een jongeman zat spelend en zingend op de mand. Om half twee 's nachts werd het slachtoffer vrijgelaten. De politie was tijdens het charivari in geen velden of wegen te bekennen geweest, evenmin als de burgemeester. Pas de volgende dagen werden zij actief. Enkele deelnemers werden in staat van beschuldiging gesteld en voor de rechter gedaagd.

De beklagden ontkenden voor de rechtbank hun daad en de getuigen à décharge beweerden dat de huisbaas een ongeoorloofde relatie had met de vrouw. De getuigen à charge verklaarden echter dat deze vertoning was opgevoerd, omdat een van hen door de huisbaas de huur was opgezegd. De aanstoker kreeg voor de Maastrichtse rechtbank een straf van drie maanden gevangenis, twee anderen kregen twee maanden en de overigen een maand. Voor het Gerechtshof in Den Bosch wist de verdediger een behoorlijke strafverlichting te verkrijgen. De huisbaas verhuisde korte tijd na het gebeure van Kerkrade naar Heerlen.

Wanneer iemand de vigerende morele code overtrad, kreeg hij in de meeste gevallen gelegenheid zijn misstap goed te maken. Deed de persoon in kwestie echter iets waardoor hij zich in de gemeenschap onmogelijk maakte, dan had de jonkheid een rigoureuus middel bij de hand: de verwoesting van zijn huis, de 'interdictio tecti'. Het was wel het zwaarste volksjustitiële middel om iemand uit de gemeenschap te verwijderen. Het afbreken van het dak ging in de eerste instantie tot een bepaalde balk. Toonde de overtreder dan nog niet de minste tekenen van berouw, dan was er geen houden meer aan. Ramen, deuren, vensterluiken, en de rest van het dak werden kort en klein geslagen. Bijkomende vernielingen waren: de bakoven inslaan, het vuur doven, de waterput onklaar maken, omheiningen vernielen, het vee wegdrijven en fruitbomen omzagen.

Een bijzondere vorm van charivari in Limburg aan het begin van de twintigste eeuw was het zogenoemde scherts- of gefingeerd huwelijk. Het ging als volgt: het huis van de geviseerde moest een soort belegering ondergaan. De jonkheidsleden kleedden zich in de dracht toen grootvader grootmoeder vrijde. Een gefingeerde bruid, meestal in travesti, trad dan potsierlijk uitgedost op aan de arm van een pseudo-bruidegom. Ook de getuigen en de gasten waren allen in ouderwetse kleren gestoken. Aan schimpscheuten op het verdachte paar ontbrak het in

¹⁴ Verdere gevallen van ketelmuziek in Limburg in de plaatsen: Noorbeek 1936, Bemelen 1950, Reijmerstok 1951, Heer 1954, Ifteren 1954, 1964 en 1965, Mheer 1963 en 1987, Eijsden 1964, 1967, 1969, en 1986, Banholt 1971, 2000.

¹⁵ Limburger Koerier van 4 december 1911, p. 3.

de aaneenschakeling van grappige en platvloerse vertoningen niet. Het festijn eindigde in een hels tumult waarbij meer dan eens het huis van de uitgestotenen werd bekogeld, de deuren geramd, de gevel met roet en meel bestrooid, de ruiten ingegooid en alles wat op het erf stond kort en klein geslagen.¹⁶

8.2.2. Onenigheid binnen de jonkheid door een charivari

Dat het opeisen van huilbier tot moeilijkheden binnen de gelederen van de jonkheid zelf kon leiden, bleek in 1936 bij een charivari naar aanleiding van het hertrouwen van de weduwe G. Lendfers uit Noorbeek met een zekere M. Kool uit Mechelen.¹⁷ Het nieuwe paar betaalde de jonkheid fl. 25.- als afkoopsom op belofte dat het 'peltere' werd gestopt. Een aantal gehuwden zette het 'peltere' echter voort. Enkele leden van de jonkheid sloten zich bij de gehuwden aan en lieten zich ophitsen om de helft van het ontvangen bedrag op te eisen. In een ijlings opgeroepen ledenvergadering van de jonkheid waarbij het nogal ruw toeging, besloot men aan de 'rebellencub' fl.10.- af te staan om verdere herrie en baldadigheden te voorkomen. Twee bestuursleden bedankten staande de vergadering voor het lidmaatschap van de jonkheid.

8.2.3. De afgang van de jonkheden van Reijmerstok en Terlinden

Dat het de jonkheid niet altijd lukte het trouwbier te bemachtigen, is gebleken uit het charivari dat de jonkheden van Reijmerstok en Terlinden in 1951 organiseerden. De weduwe Frijns, 63 jaar oud, was van plan te hertrouwen met een zekere H. Peters uit Sittard.¹⁸ Hierop organiseerden de jonkheden ketelmuziek (plaatselijk hule of pelte genaamd). Hoe hard zij ook tekeer gingen, de weduwe was niet te vermurwen een vat bier af te staan. De hardnekkige weigering en de steeds vinniger aanpak van de ketelmuziekmakers hadden tot gevolg dat zij haar biezen pakte en naar haar toekomstige man in Sittard vluchtte. Ze ging er vanuit dat het hele gedoe na een paar dagen wel over zou zijn. Maar zij rekende buiten de waard.

Nauwelijks was ze naar huis teruggekeerd of de lastige jongeren begonnen weer van voren af aan. Omdat zij niet wilde toegeven, smeedden ze een boos plannetje. Zij zouden, zoals het ritueel bij een weigering dat voorschrijft, de weduwe op de trouwdag begeleiden naar de kerk waar het huwelijk werd gesloten. Iedereen zou die dag vrijaf nemen, zijn klompen schuren, een hoge hoed opzetten en een bezem in de hand houden. Voor de stoet uit zou een boerenkar rijden gevuld met kaf dat op de weg zou worden gestrooid. Het kwam niet zover. Een week vóór de trouwdag was het een en al rust voor het huis van de weduwe. De jonkheden lieten het afweten. Zij maakten de dreigementen om met ketelmuziek de bruiloft te verstoren niet waar. De weduwe trouwde zonder incidenten en zonder het gewraakte vat 'huilbeer' te betalen.

Ondanks de grote aandacht die vooral in de regionale dagbladen aan dit charivari werd gegeven, bleef een ingrijpen van de politie achterwege. Het vertrek van de weduwe naar haar aanstaande man kort na het eerste charivari, zorgde ervoor dat de gemoederen niet te hoog opblaaiden. Omdat de jonkheid het verder liet afweten, kwam een politie-ingrijpen niet meer aan de orde.

In Eijsden maakte de jonkheid op 16 juni 1986 ketelmuziek, toen Jacq. Hennen met de weduwe Marijke Schuldres trouwde. Na een aanvankelijke weigering, wat algemeen gebruikelijk was, want men wilde de jongelingen wel eens aan het werk zien, ging het nieuwe paar overstag en betaalde de afkoopsom van twee tonnen bier en aanvullende drank. De hoogte

¹⁶ Van der Ven 1948, p. 241.

¹⁷ Elissen 1984, p. 51.

¹⁸ Thewissen 1986, pp. 45-47.

van de afkoopsom hing af van de financiële draagkracht van het 'slachtoffer'. Informatie van familieleden geeft aan dat de afkoopsom in dit geval ongeveer fl. 500,- heeft bedragen.¹⁹ Een van de laatste ons bekende charivari's vond plaats in Mheer op Aswoensdag 1987. Hier was sprake van een charivari als huldebetoon. Het 'slachtoffer' kantonnieër Hub van Proemeren was zeer ingenomen met het 'hule'. De onderhandelingen over de afkoopsom waren dan ook slechts een formaliteit.²⁰

8.2.4. Het opzienbarende proces inzake het charivari in Itteren

Uniek voor Limburg waren de gevolgen van ketelmuziek in Itteren (thans een wijk van Maastricht) die ertoe leidden dat in 1954 ketelmuzikmakers voor de rechter moesten verschijnen en werden veroordeeld. Na op 2 mei 1954 de eerste roep te hebben vernomen van Anna Habets, een weduwe, die voornemens was te trouwen met Jacob Claessens uit Amby, stak de jonkheid van Itteren de koppen bij elkaar om traditiegetrouw ketelmuziek te brengen. Op maandag 3 mei 's avonds begon het hels kabaal door het stille dorpje te galmen. Avond na avond klonk de 'welbekende muziek' door het anders zo vredige dorpje. De jonkheidsafvaardiging kreeg nul op haar rekest: géén bier. Ze ging met tussenpozen naar het huis van Anna en riep dan: 'Anna, ein vaat beer of veer beginne wir!'. Maar de weduwe gaf geen krimp. Toen een week later, op dinsdag, klachten over het lawaai begonnen binnen te stromen, moest de burgemeester die tot nog toe de ketelmuzikmakers geen strobreed in de weg had gelegd, een beroep op een van de leiders om met de ketelmuziek te stoppen, maar zonder succes. Hij was genoopt de politie opdracht te geven in te grijpen.

Het verhaal van de weerspannige weduwe werd in de krant breed uitgemeten en verspreidde zich als een lopend vuurtje door de omliggende dorpen. Van heinde en ver kwamen kijklustigen naar Itteren om het schouwspel te bekijken. Ondanks het verbod van de rijkspolitie werd de ketelmuziek voortgezet. Nu niet meer vóór het huis van de weduwe, maar vanuit verschillende locaties. De politie stond voor schut. Er werden drie personen geverbaliseerd. Op vrijdag 14 mei ontstond een samenshoring voor het huis van de weduwe. Toen aan een sommatie van de politie geen gehoor werd gegeven, werden nog eens 25 personen geverbaliseerd.

Op vrijdag 11 juni 1954 diende de zaak voor het kantongerecht te Maastricht. Terechtstonden drie ketelmuzikmakers en 25 kijklustigen. De kantonrechter aarzelde aanvankelijk dit volksritueel te bestraffen. Het enige vergrijp dat de officier naar voren bracht, was dat het lawaai schade kon toebrengen aan zieke, oude mensen. Er was in de buurt namelijk pas een zieke man bediend. Hierop liet de jonkheid een getuige à décharge, een oud-politieman, oproepen. Deze verklaarde dat de oude man die Ketelslegers(!) heette, de ketelmuziek niet erg vond. Volgens een andere getuige vond hij ketelmuziek juist fijn. De ambtenaar van het Openbaar Ministerie (O.M.) wilde tot elke prijs de overtreding van artikel 40 van de gemeentewet zien toegepast. Die hield in dat de overtreders direct hadden moeten stoppen, toen hun dat werd gesommeerd.

De verdediger gaf nog een historisch exposé van het charivari ten beste. Hierin verwees hij naar het ontstaan in Tirol en Stiermarken waar het eeuwen geleden werd beschouwd als een soort afweer tegen demonen, opgeroepen door de geest van de overleden man die op deze wijze trachtte te voorkomen dat zijn echtgenote voor de tweede keer zou trouwen. Dit was naar Nederland overgewaaid waar het soms ernstig verminkt tot weinig verheffende demonstraties had geleid. De verdediger benadrukte dat de ketelmuziek in Limburg goedmoedig en zachtvaardig was. Hij lardeerde zijn betoog met citaten van vooraanstaande folkloristen.

¹⁹ Thewissen 1986, p. 47.

²⁰ Dautzenberg 1990, p. 49.

Daarmee leverde hij ons een laat voorbeeld van het verwijzen naar een traditie als juridisch argument.

De rechter wilde het bij een vermaning laten, maar daar wilde het O.M. niets van weten. Het strafprocesrecht van die dagen bood een kantonrechter weinig mogelijkheden zich tegen de wil van het O.M. te verzetten als de feiten waren bewezen. Het einde van het liedje was dat 23 gevaloriseerden wegens burengerucht en verzet tegen de orders van de rijkspolitie werden veroordeeld tot een boete fl. 20.- elk. Vijf anderen werden vrijgesproken.²¹ Het heeft er alle schijn van dat het charivari na 1900 nog slechts een lokaal verschijnsel was, dat niet al te vaak voorkwam.

Alle twintigste-eeuwse voorbeelden moesten in Zuid-Limburg worden gelokaliseerd. Hun aantal was niet groot en over de tijd flink gespreid. Wel tonen de voorbeelden aan dat de jonkheden zelfs na de Tweede Wereldoorlog nog tot onder de rook van Maastricht actief konden worden.

8.3. Vóór de twintigste eeuw in Limburg

8.3.1. Het 'weigeren' van huldebier bij een huwelijk

Hier moeten wij ons baseren op strafdossiers. Het oudste dat werd aangetroffen stamt uit de omgeving van Venray. Voor de schepenbank van Wanssum moesten zich in 1632 de jonkheidsleden van Blitterswijk, Jan van Plees en Reijnder Bussers, verantwoorden. Klager was oud-jonkheidskapitein Henrick Peters.

Wat was er aan de hand? De jonkheid van Wanssum had van de familie Peters het zogenaamde 'schatbier', het traditionele trouwbier voor de jonkheid, gekregen. De familie was niet karig geweest: Zij 'heeft soo veel gegheven als ijmandt van de Naburen kijnderen gegeven hadde, noch tot overvloed gepresenteert. Het quam op een vaen(= 4liter) vier off vijff niet aen...'. Aangezien de broer van de bruid kapitein van de jonkheid was geweest, wist de familie precies wat haar te doen stond. Op de huwelijksdag van Anna was de jonkheid naar een brug gegaan waarover de bruidswagen zou moeten rijden en had er een versperring aangebracht. Het was immers gebruikelijk dat, als een jongedochter met iemand van buiten trouwde, zij door de jonkheid tot de dorpsgrens werd begeleid. Aan de grens werd zij dan overgedragen aan haar toekomstige man. Bij die feestelijke overgave, het zogenaamde touwscheren, werd van de bruidegom verwacht dat hij de jonkheid opnieuw een hoeveelheid bier zou geven. Onduidelijk is, waarom de familie Peters al eerder het bier had gegeven. Een ding is zeker: de jonkheid was gezien de versperring op de brug op meer bier uit. Bij de brug werd de koets geruime tijd opgehouden. De leden van de jonkheid versperden met hout de brug, zodat de bruidswagen moest stoppen. Henrick Peters verzocht de aanwezige gerechtsbode, Reijner Trippen, de doorgang vrij te maken. Trippen had - hoewel hij als gerechtsbode de 'gerechtigheid'(het recht) had voor het over de brug leiden iets te vorderen - pertinent betaling geweigerd zeer tot ongenoegen van de jonkheidsleden. Jan van Plees greep in. Hij keerde de wagen op de brug waarbij de inzittenden vreesden elk moment in het water te vallen. Daarna gooide Reijner Bussers nog een stammetje tussen de spaken van de wielen. Het had niet veel gescheeld of de koets was daadwerkelijk in de rivier terechtgekomen. Hendrik Peters en zijn familie waren laaiend en deden aangifte.

Voor de schepenbank gedaagd ontkenden de leden van de jonkheid in alle toonaarden bier te hebben willen opeisen. Het feit dat een oud-kapitein van de jonkheid aangifte had gedaan van het stoppen van de koets, werd door de jonkheid gezien als verraad. Zij was van mening dat de familie Peters flink moest worden gestraft en hield een charivari. Het huis van de familie

²¹ Thewissen 1986, pp. 44-45. Aanvullende informatie van een toenmalig ketelmuziekmaker, J.H.A. Paulissen uit Itteren; De Nieuwe Limburger van 12 juni 1954.

en het hek daar rond moesten het ontgelden. De processtukken melden: '... datter alnoch daer-nae soo grooten moetwil te Blitterwick is aengericht ende bedreven sij worden daer soo menighen treede tuininge nedergeruckt, gelaser ingestooten, den putt gevult ende vernielt alles conform gerichtelicke beleidongh daer van sijnde'. In een ander document uit het dossier, d.d.18 november 1632, staat nog eens opgesomd wat er na het voorval op de brug was gebeurd: 'ende waer oock niet van noode geweest alsucken gewaldaet - van den pudt te vullen, tuynen te breecken, gelaesen in te slaen, mit boomen op die deure te loopen - aen te richten als te Blitterswick geschiet is...'.²²

Omdat van de verbalen slechts een gedeelte werd bewaard, blijft het moeilijk deze zaak in al zijn facetten te doorgronden. Het argument van de jonkheid dat zij naar de brug was gegaan om de familie uit te schelden en niet vanwege het bier, overtuigt niet. Waarom werd de familie uitgescholden? Had de echtgenoot van Anna geen afkoopsom betaald? Was het 'schatbier' de afkoopsom? Was de jonkheid haar boekje te buiten gegaan door Anna naar de dorpsgrens te begeleiden en daar voor de overdracht van de bruid bier te vragen, hoewel de bruidegom volgens de traditie niet verplicht was het te geven? Het antwoord op deze vragen is niet te geven.

Van meer belang is evenwel dat door deze documenten inzicht wordt gegeven in lokale varianten in de rituelen bij huwelijken met vreemdelingen. De jonkheid begeleidde de bruid naar de dorpsgrens. Hier droeg zij de bruid over aan de bruidegom. Zij verlangde een genoegdoening voor het afstaan van haar rechten in de vorm van bier. Maar de vreemde bruidegom was niet verplicht het te geven. Het kan zijn dat de familie Peters in de plaats had willen treden van de onwillige bruidegom en daarom vooraf flink had uitgepakt. In dat geval was de actie van de jonkheid niet vanwege het bier, maar vanwege de inbreuk op de traditie ontstaan. Haar onvoorwaardelijk recht op alle bruiden was in het geding. De formele overdracht aan de grens was beslissend, niet de vergoeding. Tenslotte zegt het proces iets over de rechtsmiddelen die de jonkheid ter beschikking meende te hebben: opeising, het aanbrengen van een wegversper-ring (touwscheren), verzet tegen een ambtenaar in functie én een charivari uitlopend op zware vernielingen. Het is buitengewoon jammer dat de stukken zo slecht zijn overgeleverd. De jonkheid presenteerde zich hier als een bestuursorgaan met rechtsmacht. We hadden graag geweten hoe de Blitterwijkse rechters daar in 1632 op reageerden.

8.3.2. De onderdompeling of de dreiging hiermee²³

Een document uit 1706 vermeldt het opeisen van trouwbier in Swalmen. Liesbeth Beurskens, een jonge vrouw die al enkele jaren weduwe was, kreeg kennis aan een zekere Areth Claessen, molenbaas van beroep. Ze waren van plan te gaan trouwen. Terwijl de twee in gezelschap van een derde persoon, een zekere Peter Custers, bij de kachel nog wat bespraken, meldde zich de jonkheid van Swalmen. De jongelui eisten binnengelaten te worden om met Areth Claessen te spreken. De weduwe die hun intenties niet vertrouwde, hield de deur dicht. Hierop klom een van hen, Jan Slabbers, via een zolderraam naar binnen en opende een deur voor zijn makkers. Zij overvielen de molenbaas en eisten een groot vat bier als trouwbier. De jonkheid motiveerde haar gedrag als volgt: 'Verclarende dat sij volgens alt gebruijck so jemandt van buijten compt bij weduwe oft iongedochteren dat dijen vande Jongesellen wordt observeert om haer een eerl. drinckgelag te geven,...'.²⁴ Omdat de molenbaas weigerde²⁵, na-

²² RA Limburg, Maastricht, Schepenbank Wanssum, inv. nr. 10.

²³ Een soortgelijke geval deed zich voor ten aanzien van de weduwe Heinderkens-Buijs uit Dalenbroek, in 1687. Deze casus komt in hoofdstuk 10 aan de orde.

²⁴ RA Limburg, Maastricht, Heerlijkheid Dalenbroek, inv. nr. 559.

²⁵ De statuten van Tomils geven precies aan wat kon gebeuren in het geval iemand het bier weigerde te geven (artikel 3): '... wenn er Sich aber widerspännig erzeigen wurde, so haben wir Macht vnd gewalt, jhme nach

men zij hem mee naar de herberg van Jan Vermeulen en herhaalden hier hun - nu wat gematigder - eis voor een 'smael tonne bier'. Toen hij dit weer weigerde, dreigden zij hem aan een koord door de Swalm te trekken. Daarop beloofde hij een kan 'wachelter' (jenever) te geven. Omdat zij dit aanbod te mager vonden, dreigden zij opnieuw. Toen zij in de gaten kregen dat hij niet van plan was meer te geven, dronken zij met hem tot het ochtendgloren in de herberg. De molenaarsbaas deed op 27 april 1706 aangifte. De jonkheid werd op 11 mei 1706 voor de rechtbank van Swalmen gedaagd.

Voor de schepenbank eiste de schout, Petrus Buijckman, forse boetes. Hij eiste dat de beklagden werden veroordeeld conform het Gelderse recht, vastgelegd in de 'Gelresche Landt-ende Stadt-rechten int Overquartier van Rurmonde'.²⁶ De overtredingen werden bewezen geacht. Immers

- het drinken na 9 uur in de avond was wettelijk verboden en vele malen in verschillende plakكاتen genoemd.

- het opeisen van het huil- of trouwbier met geweld was laatstelijk in een ordonnantie van 29 januari 1689 duidelijk verboden.

- er was sprake van huisvredebreuk, hoewel niet letterlijk in artikel 3 van het Gelders Land- en Stadsrecht zo genoemd.

In hun mondeling verweer verklaarden de beklagden te hebben gehandeld naar oud ritueel en met toestemming van pastoor Gerardus Dolmans. 'De gesemptelijcken gedaeghden seggen het ghene sij gedaen hebben sulcx is geschiedt naer oudt gebruikc ende mit permissie van den heere pastoir sustinerende daer mede nijet misdaen te hebben...'

De schout repliceerde dat de pastoor tot zoiets niet bevoegd was. In hun verweer van 15 juni 1706 benadrukten de leden van de jonkheid nog eens omstandig hun 'onschuld'. Zij refereerden met name aan hun traditionele 'gerechtigheid': als knechten of jonggezellen van buiten Swalmen 'commende bij de dochters om te vrijen ende daerop wordende bevonden < hadden zij het recht > een drinckgelaegh <te> pretendeeren grootd ofte cleijn als sij des eens connen worden'.²⁷

Hieruit is op te maken dat de jonkheid volgens de traditie rechten kon laten gelden op weduwen die nauwelijks verschilden van die welke ze hadden op vrouwen die nog nooit gehuwd waren geweest dat ze voor de afstand daarvan trouwbier mocht vragen, maar de tegenpartij mocht afdingen.

De schout weigerde dit zogenoemde traditionele recht te erkennen. Hij vond het langzamerhand vanzelfsprekend dat de jonkheden zich geen bestuurlijke bevoegdheden ten aanzien van de uitvoering van het huwelijksrecht konden aanmeten. Bij de codificatie van twintig jaar daarvoor was zulks nadrukkelijk ontkend. Sedertdien was dit nog meermalen herhaald. Hij richtte zich tegen de overtredingen, zoals de schromelijk overdreven hoeveelheid afgeperst bier en de huisvredebreuk met geweld. Aan de motivering van de pastoor wiens loyaliteit bij zijn parochie lag, stoorde de schout zich niet. Het enige wat hier gold, waren de wetsovertredingen. De zaak kwam verscheidene malen voor de schepenbank. Uiteindelijk werden de jonkheidsleden individueel beboet.

vnseren guth-dunkhen ab dem Leib zu nehmen, Seinen Dägen, Hut oder was man von Ihme sonsten bekommen mag (...) solle auch noch zur straff in ein Brunnen geworffen werden' (Meisser 1897, p. 146).

²⁶ Roermond 1665 (tweede druk). In het schepenbankprotocol van 11 mei 1706 wordt verwezen naar een genoveerd plakkaat van 29 januari 1689 met een verwijzing naar het eerder gepubliceerde landrecht van 1665 (artikel 3) (schepenbank Swalmen/Asselt, inv. nr. 9 en 32)

²⁷ RA Limburg, Maastricht, Heerlijkheid Dalenbroek, inv. nr. 574.

Over de 'gerechtigheid' van de jonkheid, hun bestuurlijke bevoegdheden, sprak de schepenbank van Dalenbroek zich enkele jaren later pas duidelijk uit in de zaak Gerard Linssen. Deze was in 1708 met de weduwe van een schoolmeester getrouwd. De jonkheid kreeg haar bier, een halve aam, ongeveer 75 liter, wat zij te weinig vond. Om haar ongenoegen kracht bij te zetten, trok zij de afdichting van stro tussen dak en muur weg. Enkele jongens staken er hun hoofd door en schreeuwden om meer bier. Voordat zij vertrokken, reden zij een kar met volle vaart tegen het pand zodat het op zijn grondvesten schudde. De volgende dag kwamen zij terug en sloegen een ruit uit het kozijn. Voor de rechtbank werd de leden van de jonkheid erop gewezen dat hun eisen nergens op waren gebaseerd, zeker niet op enig geschreven of ongeschreven recht: 'het geensints en is gefondeert in recht oft redenen dat jemant die compt te trouwen verplicht wesen aen de jonghmans van de plaetse te geven het zoo genoemde huylbier'. De jongeren dienden als rechtsverkrachters te worden veroordeeld.²⁸

Het optreden van de overheid tegen het charivari was niet louter een kwestie van handhaving van de openbare orde, maar ook een zaak van bestuurlijke organisatie: wie had het in een dorp voor het zeggen, de lokale gemeenschap of de gebiedende heer die door de schout werd gerepresenteerd?

Hier stuiten wij op een zeer principiële kwestie. De jonkheid deed het voorkomen een uitvoerend orgaan van de 'gemeente' te zijn en als zodanig formele rechtsmacht te hebben. Het was waarschijnlijk geen slag in de lucht. Ten laatste in de vijftiende eeuw hadden edelen de dorpsgemeenschap moeten erkennen als participanten in het openbaar bestuur.²⁹ Laatbanken regelden onder voorzitterschap van de gebiedende heer het gebruik van bossen en onverdeelde weidegronden. Allerwege werden schepenbanken ingesteld om namens de heer recht te spreken. Dat was lang zo gebleven, allerlei andere rechten die de dorpsgemeenschap pretendeerde waren geleidelijk aan de schepenbank overgedragen totdat in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw in Frankrijk zo goed als in het oude hertogdom Limburg de dorpsgemeenschap erin slaagde tal van administratieve aangelegenheden weer bij die schepenbanken weg te halen en over te dragen aan een min of meer nieuw gecreëerd orgaan, de dorpsban, geleid door het college van burgemeesters. De regeling van fiscale kwesties, het onderhoud van publieke gebouwen en de armenzorg werden haar toevertrouwd.³⁰ De jonkheden raakten beknelde tussen deze systemen. Zij begeerden een deel van de bevoegdheden die tussen 1632 en 1770 in steeds sterkere mate bij de dorpsban en de burgemeesters kwamen, maar werden door de protagonisten van het nieuwe bestuursstelsel niet helemaal voor vol aangezien. Op de steun van de dorpsgemeenschap hoefde de jonkheid niet te veel te rekenen: als het om fiscale kwesties, het onderhoud van kerk, toren en uurwerk ging of als de armen of de weduwen in de verdrukking kwamen, trok zij graag een lijn met hun dorpsversten, maar als ongetrouwd jonge mannen gezag over haar jongedochters wilden uitoefenen, was dat niet per se het geval. Een dochter uithuwelijken deden de ouders graag zelf. Zonder blikken of blozen leverde de dorpsgemeenschap de jonkheid uit aan de schepenbank, een orgaan dat alsmaar aan gezag inboette en zich graag nog eens sterk maakte. Alleen van de pastoor kreeg de jonkheid steun. Hij zat in hetzelfde schuitje als de jeugdigen. Hij had van oudsher in het dorp ook een rechtsmacht vertegenwoordigd, maar had nu zelfs over zijn eigen kerk nauwelijks nog iets te zeggen. De laatbanken speelden geen rol van belang. Die beperkten zich tot grondzaken. Daar had verder niemand iets aan. In het bestuursrechtelijke gehakketak van de achttiende eeuw raakten de jonkheden steeds meer geïsoleerd. Zij verhieven zich tot zelforganiserend systeem dat geweld niet schuwde en werden naarmate de chaos toenam zelf kop van jut. Het had lang geduurd voor het zo ver was.

²⁸ RA Limburg, Schepenbank Dalenbroek, inv. nr. 574.

²⁹ Goubert, 1969, deel 1, passim.

³⁰ Dumont 1994, passim.

8.3.3. Verstoring van de bruiloft

De Luitenant-Drossaard Adriaan Poeijn te Haelen wenste op het jaargeding van 13 januari 1620 door de schepenen te worden ingelicht hoe hij moest optreden tegen jongelingen die bij gelegenheid van een huwelijk bij nacht en ontij ongeregeldheden bedreven, omdat hun het zogenaamde huilbier werd geweigerd. De vergadering besloot: '...dat sich voortaan gene jonge gesellen sullen laten vinden op eenige bruyloffs feesten, alwaer sy niet genoet en syn, op pene van dry goutgulden...'.³¹ De gedachte dat men te maken zou kunnen hebben met een instelling met oude traditionele rechten kwam zelfs bij hen niet op. De gebiedende heer had heel de rechtshandhaving gedelegeerd aan zijn luitenant-drossaard samen met de schepenen als vertegenwoordigers van de lokale samenleving. Punt, uit! Maar dat was veel te kort door de bocht.

8.3.4. Barricaderen woonhuis (hertrouwen)

In Klimmen, een dorp in de buurt van Valkenburg, eiste de jonkheid in 1723 van een hertrouwende predikant een vaatje bier.³² Toen dat uitbleef, verraste zij hem met een nogal vreemdsoortige charivari:

'... den ouden predikant onlangs in huwelijk weder getreden door paapsche jongelingen aan de deure van sijn hujs bij nagt was geinsulteert, met het ophoopen van groote steenen, de welke des morgens bij het openen van sijn deur niet sonder gevaar van iemant doodelijk te quetsen, binnen het hujs invielen, welke baldadigheijt alleen gepleegt wierde, om dat hij weijgerde een tonne bier te geven, welke sij ter occasie van sijn huwelijk begeerden,...'. De schepenbank bleek slechts bereid het vingertje te heffen en manmoedig te roepen: 'Dat mogen jullie niet meer doen', maar dat was het dan wel. Het kan ook zijn dat het geringe respect van de dorps-oversten van Klimmen voor de plaatselijke dominee een rol speelde.

Alleen al de term 'paapsche jongelingen' in het document geeft aan dat wij hier te maken met een protestant in een nagenoeg geheel katholiek gebied. De zaak kreeg daardoor een heel eigen dimensie. Sinds een paar generaties deden de Staten-Generaal grote moeite om de Landen van Overmaze te protestantiseren. Veel succes boekten ze niet, maar zij lieten niet af. De energie die zij besteedden aan de invoering van het simultaneum en het opleggen van het school- en echtreglement gaf steeds opnieuw aanleiding tot Paapse stoutigheden. Zolang geen geweld werd gebruikt, hielden de Staten-Generaal zich gedeisd, ook al schreeuwden de leden van de Classis als speenvarkens.³³ Toen vaststond dat de schade voor de hertrouwende dominee wel meeviel en de schepenbank enige bereidheid toonde bij herhalingen op te treden, liet Den Haag het maar zo, al dan niet beseffend dat zulke gematigdheden de nodige risico's met zich meebracht.

8.3.5. De negentiende eeuw

De documentatie laat een groot gat zien tussen circa 1730 en 1885. Het kan toeval zijn. De zeer omvangrijke bundels archiefstukken nagelaten door de vrederechters tussen 1796 en 1840 zijn niet op onderwerp ontsloten. De archieven van de rechtbanken tussen 1840 en 1940 zijn helemaal slecht toegankelijk en de pers begint pas tegen het einde van de negentiende eeuw aandacht te besteden aan lokale kwesties.

³¹ Slanghen 1879, p. 205.

³² RA Limburg, Maastricht, Classis Maastricht en Lande van Overmaase, acta visitationes van de Jaaren 1713-1737, inv. nr. 27 (oud), nieuw 574.

³³ Munier 1998, pp. 302-312 en 343-361.

8.3.5.1. Overtreding moraliteit (huwelijkse problemen)

In Neer kwam het 'aezel aandrive', een dialectische benaming voor charivari, aan het eind van de negentiende eeuw nog verscheidene malen voor.³⁴ In één geval ging het duidelijk om de afkeuring van een huwelijk tussen een weduwnaar en een weduwe (1895). Enkele inwoners van Neer waren zo verbolgen over een voornemen daartoe dat zij ketelmuziek gingen maken. Toen iemand op het idee kwam om het huis te bombarderen, was het einde zoek. Het huis werd met stenen bekogeld. Van huis en huisraad bleef niet veel over. Bij het ingrijpen van de politie dat uiteindelijk plaats vond, werden acht jongelui gearresteerd en in de gevangenis opgesloten.

In een tweede geval werd het gedrag van een man die de vigerende moraal had overtreden, op de korrel genomen (1895). Wat die overtreding dan wel was, wordt niet vermeld. In een derde geval was het onduidelijk of het om trouwbier ging (1896). De jonkheid wilde bij Potte-Chris de 'aezel aandrive'. Het eindigde met het spel 'Lombok spelen'. Dit hield in dat een kar met stenen werd bijgeslept waarmee het huis werd bekogeld. Het werd onbewoonbaar. Zes jongelui uit gegoede kringen werden gearresteerd en naar de gevangenis overgebracht. De boer die zijn kar had laten gebruiken, moest de pachthoeve verlaten en de burgemeester die niet was opgetreden werd uit zijn ambt ontzet.

Abrahams geeft ook een beschrijving van gevallen van ketelmuziek. Bij echtelijke twisten stapelde men alle mogelijke rommel en afval tegen de woning van het ruziënde echtpaar. Op de muur naast de deur schilderde men een ezel. De verf, meestal vermengd met roet, was nauwelijks te verwijderen. Verder werd op lampenglazen geblazen en deksels tegen elkaar geslagen. Kortom, er ontstond een lawaai van jewelste.

Het ritueel was in Noord- en Midden-Limburg kennelijk wijd verbreid. Men treft de ketelmuziek in Helden, Heythuysen en Neer aan, dorpen die tien à vijftien kilometer van elkaar af liggen.

De gevallen van ketelmuziek tonen aan dat het aan het einde van de negentiende eeuw nog geheel uit de hand kon lopen en de ketelmuziekmakers af en toe in de gevangenis belandden. Het volksritueel kwam door de excessen op gespannen voet met justitie te staan. Niet ertegen optreden kon voor ambtsdragers verstrekkende gevolgen hebben.

Een lied over 'de aezel aandrive' beschrijft uitgebreid hoe men in Heythuysen bij een echtelijke twist in zijn werk ging. Vooral geweld van de man tegen zijn echtgenote kon leiden tot het ten gehore brengen van ketelmuziek. Een straatzanger beschreef het als volgt:

aezel aandrive

Komt vrienden en luistert naar mijn lied
Hetgeen ik u zal verkonden
Wat er in Heytse is geschied
Het gaat al in het ronden.

refrein

Tie-ra-ra boemdieë
Köäb sjleit ziën vrouw neet mië
Dae is neet meer verkiërdj
Det höbbe ze um aafgeliërdj

Het waas van eine man en van ein vrouw

³⁴ Abrahams 1982, p. 14-16.

Die zeen nag gein twië jaor getrouwdj
Dae sjöptj zien vrouw dök vêûr de grôndj
Die verdrage zich wiej kat en hândj

Het is toch gein aardigheid
Det dae Kôäb zien vrouw zoë sjleit
Hae haet noew eine aezel aanne handj
Dao kan dér mit vare êuver 't landj

De miense die repe "Och leve Hiër
Waat is det guns bij Sneppe-Piër
Waat moge ze dao toch hóbbe gedaon
Det ze dao de roefel sjlaon?"

Piër dae haaj det auch zoë noëj
Det ze rammeldje aan zien koëj
Hae zag taege Kôäb waat noew gedaon
Doew mós mer nao de sjenderme gaon

Die hiëre wore al gauw persent
Mer wiej ze kwoëme aan zien tent
Dao sjproke ze dao mit good fetsoen
"Wat mótte wij hier komen doen?"

Die hóbbe gemaaktj ei groët gedroes
Det hiej al aan mien hoes
En ich haaj det auch zoë noëj
Ich dacht die haole mich oet mien koëj

Den hândj dae hóbbe ze los gedaon
Det haet Krane-Bert gedaon
Det zag Sneppe-Piër al gauw
Want dae is mit ziën moel zoë gauw
Den aezel det is ein aardig biëst
Dae veurt auch al ins op ziej fiëst
Vêûr mennige vrouw en mennige man
Dae hem verdrage wiej 't kan

Monika's woëre der neet te min
Röngels(=haambellen) maaktje dao ei begin
Auch ummers die woëre der eine groëte haup
Want die woore dao gooje koup

Sjmikke waëre der mit geweldj
Haores klónke door 't veldj
En ze bruldje op eine klómp
Dat 't den aezel inne oëre klónk

Dao woëre der auch van Krukkèrenhaof
Die maakdje het auch zoë graof

Diej kwóëme mit zo'n groëte huip
Det den hóndj ging oppe luip

Piër dae fluitdje oppe hóndj
En stamdje oppe gróndj
Den hóndj dae dacht, och leve Piër
Doew zuus mich oppe Snep neet miër

Köäb dae is nao Haele haer
Det höbbe dao de jónges gaer
Mer as Köäb ziën vrouw weer sjleit
Sjtaon ze dao auch al gauw gereid

Maedjes neem uch good in acht
Dao gaon der hiël vêûl op jacht
Dao zeen der oëts van twintig jaor
Die sleipe de wiever al mit de haor

Sneppeboor dae kiektj zoë zoor
Dae kriegtj den aezel oppe moor
Dae sjteit op dae gesjoorde sjtein
Zoë piek piek fijn

Jónges noew vêûr 't allerlést
Noew dootj naog ins good eur bést
Vêûr eieren gedachtenis aan dae man
Det ter den aezel beware kan.

De inleiding in het Nederlands refereert aan de manier van de aankondiging waarop straatzangers de aandacht van het publiek probeerden te trekken. Tegelijk refereerden ze aan een voor het publiek bekende melodie. Voor de hardvochtige echtgenoot was de liedzanger een nog groter ramp dan het charivari. Alle buurtkermissen trok hij langs om de schande van de jonggehuwde die zijn handen niet thuis kon houden, in heel de streek bekend te maken. Dat nam niet weg dat het ezeldrijven zelf af en toe zo uit de hand kon lopen dat zelfs een gerechtshof er aan te pas moest komen.

8.3.5.2. Overtreding van de moraliteit

Het Hof van Den Bosch deed op 10 april 1889 uitspraak in een zaak die betrekking had op een geval van 'ezeldrijven' dat op 17 november 1888 had plaatsgevonden voor het huis van Peter van Haagen te Helden.³⁵ In het dorp deed het gerucht de ronde dat Peter zijn zus beter zou behandelen dan zijn echtgenote. Peter was in de ogen van de plaatselijke jonkheid over de sociale schreef gegaan. Onder leiding van Willem St., 24 jaar oud en landbouwer te Helden, kwam de jonkheid in het geweer. Willem had niet naar de sussende woorden van Peter willen luisteren en had het echtpaar Van Haagen uitgescholden. De groep had met stukken hout en stenen naar het echtpaar geworpen waarop het naar binnen moest vluchten. Toen was het hek helemaal van de dam geraakt.

³⁵ Limburger Koerier van 10 april 1889, p. 3.

Het huis van het paar werd aan de buitenkant vernield, tuinhekken werden afgebroken, vruchtbomen omgetrokken en de beerton met drek in de waterput gegooid (partiële verwoesting). Een krantenartikel vermeldt dat de jongelingen: 'aldaar een helsch leven en lawaai verwekken door het slaan op metalen ketels, door het klappen met zweepen, door het razen en tieren, door het vernielen van glazen, vensters en deuren, door het smijten van drekstoffen in den drinkput en meer dergelijke baldadigheden'. Volgens de journalist was de aantijging geheel ten onrechte geuit.

De eerder genoemde aanvoerder werd op 12 februari 1889 voor de Roermondse rechtbank vrijgesproken, maar het Hof in Den Bosch vernietigde de uitspraak van de rechtbank op grond van artikel 131 Wetboek van Strafrecht. Willem St. werd door het Hof veroordeeld tot een gevangenisstraf van een maand.

De wereldlijke overheden wijzigden vanaf de zeventiende eeuw hun houding jegens het charivari. Het ritueel werd vanwege de uitwassen aan de kaak gesteld en streng verboden. Maar de handhaving van dit verbod was nog iets anders. Dan trad een machtsstrijd aan de dag die dwong de tegenpartij met enige omzichtigheid tegemoet te treden. Uit de archiefstukken blijkt vaak dat de wetgevende en de uitvoerende macht in de praktijk niet naadloos op elkaar aansloten.

De schout was er vaak niet op uit volksrituelen geheel te verbieden. Oogluikend werd ook het charivari toegelaten en van een optreden was pas sprake als de geëiste afkooptommen overdreven groot waren en/of lijfelijk geweld gebruikt werd. De Limburgse gezagsdragers dulden in de zeventiende en achttiende eeuw absoluut geen huisvredebreuk. Als jonkheidsleden door het forceren van de deur een huis binnendrongen om een heimelijke vrijer uit het huis van een weduwe te halen, werd hard opgetreden. De schout kon er van op aan steun te vinden bij de lokale bevolking.

Tijdens de Franse overheersing was er van een strenge tegenkanting tegen het charivari door het centrale Franse gezag nauwelijks sprake. In Limburg kwam het maken van ketelmuziek in de negentiende eeuw met enige regelmaat voor. Dit noopte de commissaris des Konings in het Hertogdom Limburg tot een aanschrijving: 'Ik ben onderrigt dat in nog al vele gemeenten, in de eene in mindere in de andere in meerdere mate het ritueel bestaat, om ter gelegenheid van een tweede huwelijk door een' weduwnaar of eene weduwe aan te gaan, dusgenaamd ketelmuziek te maken, waarbij niet zelden het geven van een 'drinkpenning' als voorwaarde van ophouden gesteld wordt (...). Ik heb derhalve de eer de Burgemeester der gemeenten, waar nog overblijfselen van dat in onze tijden niet meer te gedoogen misbruik bestaan, dringend te verzoeken om door aanwending van al hunnen invloed, hunne gemeentenaren daarvan terug te brengen...'³⁶

Door de Industriële Revolutie werden vanaf het midden negentiende eeuw de landelijke gemeenschapsstructuren, inclusief die van de jonkheid, in hun wezen aangetast. Ook morele opvattingen veranderden. Hierdoor kwam een aantal aanleidingen tot een charivari te vervallen.

Op 25 januari 1867 maakte een twintigtal personen in het gehucht Caestert bij Eijsden ketelmuziek bij gelegenheid van een tweede huwelijk. De weduwnaar weigerde halsstarrig 150 frank aan de jonkheid te betalen. De burgemeester wilde ondanks een verbod uit 1858 uitontzag voor het oude ritueel niet ingrijpen. De in de grensplaats gelegeerde marechaussee deed dit wel zonder de burgemeester ervan in kennis te stellen.³⁷

De jonkheid hield bij het organiseren van een charivari geen rekening met rangen en standen. Dit ondervond in Oud-Valkenburg de heer van Schaloen, Frédéric-Ch. Auguste Villers Masbourg (d'Esclay), toen hij op 14 november 1885 met barones Eveline Anna Pauline von dem

³⁶ Provinciaal blad voor Limburg van 4 december 1858, nr. 149.

³⁷ Van Mulken 1989, pp. 24-25.

Bottlenberg genant von Schirp hertrouwde. De bevolking onder aanvoering van de jonkheid trakteerde hem op een stevige ketelmuziek. Hij moest uiteindelijk knarsetandend aan haar eisen voldoen.³⁸

Toen in februari 1887 de jonkheid van Slenaken ketelmuziek ten gehore bracht bij een weduwnaar en deze hun het 'geëischte drinkgeld ter hand stelde', hield het lawaai op. De pastoor van Slenaken was hierover zeer verbolgen en liet zich tijdens de zondagpreek afkeurend uit over deze ongepastheden. De jonkheid bracht hierop een charivari voor de pastorie ten gehore. Het lukte de kapelaan na een tijdje de ketelmuziekmakers weg te sturen.³⁹

Wat nog aan het begin van de twintigste eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog redenen waren om een charivari te houden, had nog grotendeels te maken met de toen heersende opvattingen over moraliteit. De jonkheid kwam in het geweer:

- wanneer een jongen en een meisje al vóór hun huwelijk onder één dak woonden.
- wanneer weduwnaars er een zogenaamde 'maad' (dienstmeid) op nahielden en het gerucht ging dat hij haar 's nachts niet met rust liet
- wanneer een jongedochter met een vreemdeling verkering kreeg. Vooral als het een 'Hollander' was, werd het oppassen.
- wanneer een weduwnaar of een weduwe, die opnieuw verkering had, stiekem de nacht met elkaar doorbrachten.
- wanneer weduwen of weduwnaars trouwplannen hadden en het trouwbier niet werd gegeven.⁴⁰
- wanneer het trouwbier niet werd gegeven.

8.4. Het charivari vóór de twintigste eeuw in andere landen

8.4.1. Overtreding moraliteit als literair onderwerp (veertiende eeuw)

De oudste literaire vermelding van het charivari komt onder de benaming *chivaly* voor in de toevoegingen van Chaillou aan de tweede *Roman de Fauvel* van Gervais du Bus. Het werk stamt waarschijnlijk uit 1314.⁴¹ Het verhaal gaat als volgt: Terwijl de hoofdpersoon Fauvel op het punt staat *Vaine Gloire* tot de zijne te maken, onderbreekt een ommegang van luidruchtige gemaskerde, vermomde personen deze 'huwelijksceremonie'. Ze maken een hels lawaai door te schreeuwen en instrumenten, bellen en keukengerei voor een kakofonie te laten zorgen. De aanvoerder van deze ommegang heet Harlekijn. Hij wordt *mesnie Hellequin* genoemd.⁴²

De tekst maakt melding van een huwelijk zonder huwelijksaankondiging en zonder tussenkomst van een ambtenaar of priester - 'sans bans et sans clerc et sans prestre a Fauvel sa femme espousee'⁴³ - en wekt de indruk dat de gemeenschap te hulp wordt geroepen om de ridderstand te dwingen zich te houden aan de kerkelijke voorschriften en van zijn relaties niet alleen de lusten, maar ook de lasten te dragen. Het werk beschrijft het charivari niet alleen haarfijn, maar illustreert de uiteenlopende uitdossing door middel van gedetailleerde beschrijvingen.

³⁸ Thewissen 1986, p. 43.

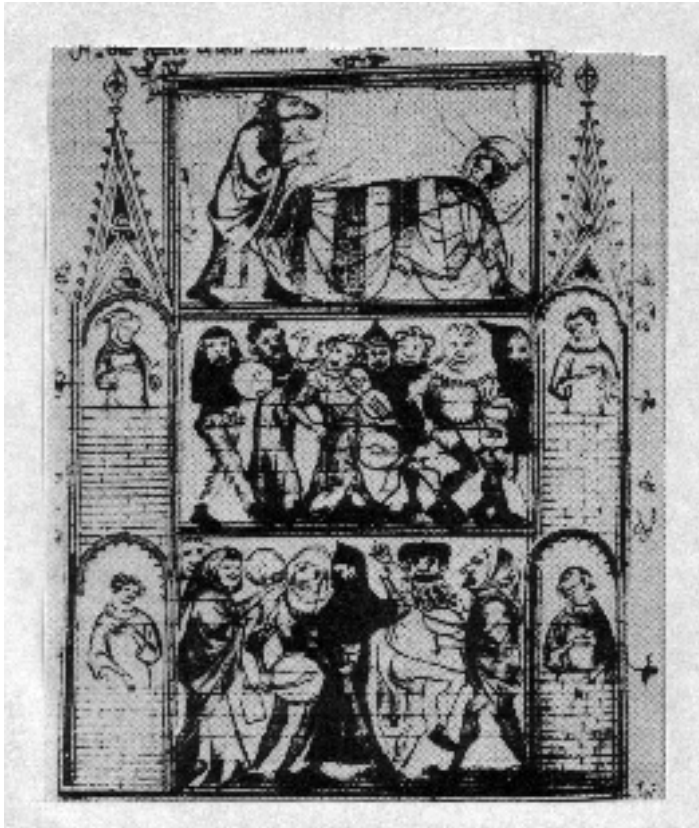
³⁹ Limburger Koerier van 17 februari 1887, p. 3.

⁴⁰ Thewissen 1986, p. 42.

⁴¹ Fortier-Beaulieu 1940, p. 6.

⁴² De benaming 'Harlekijn met zijn gevolg' is veel ouder dan de *Roman de Fauvel*. De figuur Harlekijn wordt al genoemd in de 'Historia ecclesiastica' van Ordericus Vitalis (1075-1142).

⁴³ Fortier-Beaulieu 1940, p. 2; De Roos 1989, pp. 320-322.

Miniatuur uit de Roman de Fauvel (begin 14^e eeuw). De charivaribescrijving is een interpolatie in de roman van de schrijver Gervais du Bus, uit: P. Fortier-Beaulieu. Le charivari dans le Roman de Fauvel, Revue de Folklore Français et de folklore colonial 11,1940, p.7.

Desguisez sont de grant maniere
 Li uns ont ce devant darriere
 Vestuz et mis leur garnemenz;
 700 Li autre ont fait leur paremenz
 De gros saz et de froz a moignes
 L'en en congneüst un a poignes
 Tant estoient tains et deffais
 704 Il n'entendoient qu'a meffais.
 Li uns tenoit une grant poelle
 L'un le havet , le greil et le
 Pesteil, et l'autre un pot de cuivre,
 708 Et tuit contrefesoient l'ivre,
 L'autre un bacin , et sus feroient
 Si fort que trestout estonnoient.
 Li uns avoit tantins a vaches *avoient
 712 Cousuz sus cuisses et sus naches,

Et au dessus grosses sonnetes, *sonnettes
 Au sonner et hochier clarettes; * sonnier
 Li autres tabours et cimbales,
 716 Et granz estrumenz orz et sales *grantz , est rumenes
 Et cliquetes et macequotes,
 Dont si hauz brais et hautes notes
 Fesoient que nul ne puet dire.⁴⁴

Het charivari wordt onder het raam van het paleis gehouden. De deelnemers hebben zich op groteske wijze vermomd. Sommigen dragen hun kleren achterstevoren, anderen hebben ze verfraaid met grote wijde zakken en sommigen dragen monnikspijen. De een houdt een grote koekenpan vast, terwijl anderen een vijzel, een gril, een stamper of een koperen pot in hun handen houden. Sommigen hebben koeienbellen op hun kleding vastgenaaid ter hoogte van hun dijen en billen en daarboven nog grotere bellen aangebracht. Weer anderen hebben trommels, cimbalen, grote vieze instrumenten, kleppers en een niet helemaal duidelijk soort ketels, waarmee zij zo'n afgrijselijk lawaai maken dat horen en zien vergaat. Zij doen alsof zij dronken zijn, scanderen scheldwoorden en zingen schimpliederen die door de straten galmen. Dat bij dit optreden alle registers van het charivari werden opengetrokken, blijkt uit de additioneel uitgevoerde volksjustitiële straffen. Op het lawaai, volgden het afbreken van het dak (li autre rompet un auvent), het stukslaan van ramen en deuren (l'un cassoit fenestres et huis) en het onklaar maken van de put door middel van zout (l'autre getoit le sel ou puis). Een ietwat vagere vermelding uit ongeveer dezelfde tijd als de 'Roman de Fauvel' komt voor in het werk 'Les lamentations de Mahieu':

Point de beneïçon n'y a
 Es noces de leur assembleé
 Qui souvent se fait a emblée
 Par doute de charvari.

(Weduwnaars die willen hertrouwen, doen dit in het geniep om zo aan de vernederingen van een charivari te ontkomen).⁴⁵

De teksten zijn van bijzonder belang. In de twaalfde eeuw had Marie de France in haar Lais opgeroepen een einde te maken aan het misbruik dat de adel alsmaar maakte van de vrouwen. Hemelingen en de halve onderwereld waren verschenen om de jonge vrouwen te beschermen en de ridders te straffen. Van het volk hadden zij geen steun te verwachten. Het was niet in beweging te krijgen. Om de geestelijkheid aan te vuren beriep zij zich op de interventie van hemel en hel. Duby toonde aan dat heel de twaalfde eeuw door de kerkelijke overheid in haar streven de vrouw enige rechtszekerheid te bieden alleen stond.⁴⁶ In de dertiende eeuw begon haar beleid vruchten af te werpen.⁴⁷ In de veertiende eeuw verstout de literator zich de hulp van het volk in te roepen bij aperte overtredingen. Hij stelt het gedrag van de overtreder aan de kaak en maakt hem te schande: het charivari is geboren, maar nog geen zaak van de jeugd. De hele gemeenschap verschijnt ten tonele. Kerk en falderappes vonden elkaar niet zo maar. Zij bleven elkaar ook niet lang steunen. Daarvoor liep het charivari te vaak uit de hand.

⁴⁴ Långfors 1914, p. 165.

⁴⁵ Thewissen 1986, p. 32.

⁴⁶ Duby 1997, passim ; Opitz 1991, pp. 276-277.

⁴⁷ Opitz 1991, pp. 273-274; L'Hermitage-Leclercq 1991, pp. 240-243.

Een zeer vroeg kerkelijk document, een statuut van de kerk van Avignon uit 1337, beschrijft hoe het in de veertiende eeuw bij een charivari toeging.⁴⁸ Het statuut is getiteld: 'Contra facientes ludum, qui vocatur charivarit, vel alias vociferationes in solemnisatione matrimonii' (Tegen de opvoerders van het spel dat charivarit wordt genoemd ofwel geschreeuw tijdens een huwelijksplechtigheid)

De in het Latijn gestelde tekst vermeldt dat in het diocees Avignon bij het sluiten van een huwelijk een verwerpelijk, verderfelijk en misdadig ritueel de kop heeft opgestoken waarbij het sacrament wordt onteerd en de priester, de gelovigen en het bruidspaar beledigd en uitgescholden. De deelnemers zingen obscene liederen, er worden spottende opmerkingen gemaakt en gescholden. De pasgehuwden worden naar hun woning begeleid. Daar wordt een losgeld, 'malprofiech' genoemd, afgeperst.⁴⁹ Wanneer het bruidspaar dit losgeld niet goedschiks geeft, stelen de deelnemers aan het charivari uit het huis van de pasgehuwden goederen die zij te gelde maken. Dit geld besteden zij aan zuip- en vreetpartijen. Het document maakt verder melding van hun optreden bij een tweede huwelijk. In zo'n geval ging het er nog veel erger aan toe. Zo erg zelfs dat er bij tijd en wijle doden en zwaargewonden vielen. Het falderappes had zich van de zaak meester gemaakt. Het werd zaak de verdediging van de moraliteit te organiseren, zeker toen de bendes moraalridders een plaag werden en zich met allerlei gedragingen van individuen gingen bemoeien. Aan het einde van de veertiende eeuw deed zich een goede gelegenheid voor.

Na het uitroeien van de benden geselbroeders wordt de handhaving van de publieke moraliteit geleidelijk wat meer ingebed in de maatschappelijke structuren.⁵⁰

De revolutionaire agitatie, de brandstichtingen en de moordzucht van de flagellanten hadden burgerlijk gezag, kerkelijke overheid, stedelingen en plattelanders op een hoop gedreven. De agitatie moest beteugeld, de bekommernis om de publieke moraal georganiseerd. Kon men binnen de lokale samenleving niet een groep vinden die controleerbaar was om deze taak uit te voeren? De stedelijke overheden begonnen in de tweede helft van de veertiende eeuw meer en meer aandacht te schenken aan jonkheden. Ze werden in Noord-Frankrijk en Vlaanderen steeds meer geïntegreerd in het stedelijk bestuur om vrede en rust mee te helpen waarborgen.⁵¹ Zo kreeg zij mede het heft in handen. In 1365 wordt voor het eerst de jonkheid als organisator en uitvoerder expliciet genoemd in een tekst over een charivari.⁵² In een door Le Goff gepubliceerde bundel worden voorbeelden aangehaald die een indruk geven van de verspreiding van het charivari onder leiding van jonkheden over West-Europa. Ze zijn niet zo overvloedig dat een sluitend beeld kan worden geschetst. Noord-West-Frankrijk levert de oudste voorbeelden. Van daaruit schijnt het ritueel zich te hebben verspreid. Het Waalse deel van de Nederlanden, Artesië, Frans-Vlaanderen en Henegouwen was in de vijftiende, begin zestiende eeuw zeker bereikt.⁵³ Laat ons het proces volgen, want al van het begin af aan is er een grote variëteit in de rituelen. De straf verschilde evenwel niet van streek tot streek, maar naar de aard van de inbreuk op de publieke moraal.

⁴⁸ Martene/Durand 1717 (herdruk 1968-69), deel 4, col. 560-561.

⁴⁹ De benaming 'malprofiech' is samengesteld uit 'mal'(=lat. census) 'schatting, belasting' en 'profiech' (=proficuum) 'winst, profijt, voordeel' (Du Cange, s.v. mal en proficuum).

⁵⁰ Koreman 1968, passim.

⁵¹ Muchembled 1987, pp. 53-54.

⁵² Vaultier 1965, p. 32.

⁵³ Muchembled 1987, pp. 35-58.

8.4.2. Overtreding van de gemeenschapsmoraal (ezelrit)⁵⁴

Een zekere Jehan uit Senlis kreeg een pak rammel van zijn boosaardige echtgenote.⁵⁵ De man werd de risee van het dorp en in 1376 moest hij een tocht op de ezel door het dorp maken.⁵⁶ Nog andere gevallen van een ezelrit in Frankrijk.⁵⁷ Dat de man werd gemaltraitteerd door zijn vrouw, was afkeurenswaardig en ondraaglijk zowel binnen het gezin als in de gemeenschap. De dorpsgerechtigheid was van toepassing op de bazige vrouw, de kenau, en op de pantoffelheld, de slerniel, die zich door zijn vrouw de wet liet voorschrijven. Deze omkering van gezagsverhoudingen was naar (laat-)middeleeuwse maatschappelijke opvattingen onaanvaardbaar. Dit had te maken met het beeld dat de maatschappij had van de vrouw en haar positie binnen het gezin en de samenleving. De vrouw en de jongedochter werden in die tijd bevoogd door de man c.q. de vader. Extreme mondigheid van de gehuwde vrouw stond haaks op haar traditionele positie. De echtgenoot was het hoofd van het gezin. Hij bepaalde alles, diende zijn echtgenote en kinderen te bevoogden. Waren de rollen omgekeerd en zat hij onder de knoet van zijn echtgenote, dan was dit een schande die uitgewist diende te worden. De ezelrit verbeeldde de omkering van de maatschappelijke verhoudingen. Het slachtoffer moest achterstevoren op de ezel zitten waarbij hij de staart vasthield als een teugel. Bij zo'n rit door de gemeenschap kreeg het slachtoffer flink wat stoten, schoppen en slagen op zijn genitaliën te verdragen.

In de Franse plaats Laleu, het tegenwoordige Laleu-La-Pallice, wordt in 1381 van de jonkheid het vaste ritueel vermeld om overspelige mannen en vrouwen op de eerste zondag na Pinksteren in een grote poel onder te dompelen.⁵⁸

In hetzelfde jaar wordt vermeld dat een hertrouwende persoon in S. Pelerin het waagde geen trouwbier te geven. De jonkheid legde hem op een kar en reed hem naar de rivier.⁵⁹ Het zal een paar eeuwen lang overal hetzelfde liedje blijven. De bestraffing volgt na nauw omschreven overtredingen; het is een gemeenschapsgebeuren dat luidruchtig wordt aangekondigd; elke overtreding kan worden afgekocht. Wie afkoop weigert, loopt een smadelijke lijfstraf op. Af en toe legt men de procedure zelfs schriftelijk vast.

De jonkheidsstatuten van het Zwitserse Tomils uit 1612 (hernieuwd 1791) maken duidelijk dat degene die bij een eerste of een tweede huwelijk weigert, het vastgestelde trouwbier te geven, een charivari aan zijn broek krijgt. Dat geldt eveneens voor gehuwden die ruzie maken. Overnacht een van beiden ergens anders, dan wordt een charivari gehouden.⁶⁰

Ook zonder reglement was duidelijk wat ging gebeuren. Maar het ging met het charivari als met de werkstaking. Het is makkelijk genoeg ze uit te lokken, maar hoe de agitatie weer stoppen? Eind zeventiende, begin achttiende eeuw duiken overal in West-Europa berichten op die aantonen dat het charivari een ernstig ordeprobleem aan het worden is.

⁵⁴ Andere gevallen die tegen de moraliteit indruisten. In januari 1440 trok de jonkheid na de afkondiging van een voorgenomen huwelijk naar het huis van de toekomstige bruid. Daar maakten zij een hels lawaai. De leden van de jonkheid deden zo goed hun best dat de zwangere vrouw het niet kon uithouden. Geen huwelijk, zwanger en samenwonen konden in die tijd vanuit kerkelijk en maatschappelijk oogpunt niet door de beugel (Vaultier 1965, pp. 33-34).

⁵⁵ Vaultier 1965, p. 40.

⁵⁶ Pleij vermeldt dat in Frankrijk vooral de pantoffelheld tot de ezelrit wordt gedwongen en geeft hiervoor de algemene verklaring 'omgekeerde wereld'. Wat die omgekeerde wereld dan wel was, daarover laat hij zich niet uit (Pleij 1989, p. 309).

⁵⁷ Vaultier 1965, pp. 40-41; Vandereuse 1926, pp. 173-192.

⁵⁸ Vaultier 1965, pp. 9-10.

⁵⁹ Dünninger 1967, p. 244; Vaultier 1965, p. 23; De Cange, s.v. bannum.

⁶⁰ Meisser 1897, pp. 144-147.

In het Noordduitse Wöhrden eisten de jonkheidsleden in 1696 een ton bier van de bruidegom. Toen hij 's middags nog niets had gegeven, trokken zij naar zijn huis en gooiden stenen en plaatsten planken en palen tegen de voordeur. Hij gaf alsnog het bier en toen dit opraaakte, werd het tumult nog groter en dreigden zij het huis af te breken om zo in de voorraadkamer binnen te kunnen dringen.⁶¹

Her en der werden overheden wakker. Op hoog niveau werden verboden uitgevaardigd zonder dat men in staat was de uitvoering af te dwingen.

In het prinsdom Stavelot werden op 13 februari 1732 ordonnanties van 8 februari 1707 en 3 juli 1728 hernieuwd, waarbij het organiseren van charivari's verboden werd.

Op 13 februari 1732, 30 januari 1738, 18 september 1752 en 5 maart 1773 moest de overheid dezelfde ordonnantie uitvaardigen.⁶²

Het zou nog geruime tijd duren voor de sterke arm zich kon doorzetten. Op 25 maart 1902 moesten zich 21 jonkheidsleden van Bailèvre voor de correctionele rechtbank van Charleroi verantwoorden. Hun werd ten laste gelegd dat zij in 1901 een charivari hadden georganiseerd. Van de eerste tot en met de achtste oktober hadden zij ketelmuziek gemaakt en op de trouwdag hadden zij het paar in optocht door de stad meegenomen. Er werden tijdens de tocht teksten gezongen die op het voorval waren toegesneden. Het paar diende daarop bij het parket een aanklacht in over dit vernederende schouwspel. De jonkheidsleden werden veroordeeld tot het betalen van een fikse boete.⁶³ Onder zulke omstandigheden was het voor de jonkheden raadzamer wat discreter te werk te gaan, niet altijd met succes.

Een speciale vorm van charivari was in de negentiende en twintigste eeuw het zogenoemde nephuwelijk, het 'faux-mariage' in Wallonië en de 'Eselshochzeit' in het Rijnland. De jonkheid organiseerde dan een schijnhuwelijk met veel humor. Hierbij trok een neppaar voorafgegaan door twee als ezels verklede personen op vanaf het huis van het te bespotten paar. Op de muziek van de plaatselijke harmonie trok de stoet richting marktplein of een andere gelegenheid waar het nephuwelijk werd gesloten. Nog in 1958 vond er in Hütten bij Neuerburg (Kreis Bitburg) een 'Eselshochzeit' plaats. Eerst werd er zes weken lang ketelmuziek gemaakt als voorbereiding op de 'Eselshochzeit'. De zaak kwam voor het landsgerecht van Trier vanwege verstoring van de openbare orde. De ketelmuziek werd verboden, de jonkheid ging echter door. De twaalf beklagden stonden met lege handen voor het huis van de geviseerde. Achter hen stond een massa verklede en gemaskerde personen die een hels kabaal maakten. Er was geen houden aan. Het werd een volksfeest.

Een jaar later kwam in Lückenrath in de Eifel een nephuwelijk voor.⁶⁴

Ook in het Waalse Land van Chimay kwam aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw de 'faux mariage' regelmatig voor. Op de afgesproken dag ging de jonkheid op weg. Gezeten op een grote kar trokken de jonkheidsleden schreeuwend en uitgedost met ezelsoren naar de woning van de geviseerde persoon. De bevolking volgde de kar in een lange stoet. Een van de jonkheidsleden verbond het 'paar' in de echt. Hierbij las hij de 'verbintenis' voor die niet erg vleierend was. Na voorlezing van het contract volgden de speciaal voor dit doel gemaakte liederen waarbij het publiek het refrein voor zijn rekening nam.⁶⁵

⁶¹ Meyer 1941, p. 53.

⁶² Polain 1864, pp. 199, 229, 242, 257, 293 en 346.

⁶³ Matthieu 1902, p. 162.

⁶⁴ Wrede, Eifeler Volkskunde 1983, pp. 224-229; Lutz 1960, pp. 74-88

⁶⁵ Lemoine 1901, pp. 224-225.

8.4.3. Overtreding van de gemeenschapsmoraal (schertszitting)⁶⁶

In Nederlands sprekende delen van de Zuidelijke Nederlanden treffen we pas betrekkelijk laat voorbeelden aan van charivari's. Uit de vage teksten kunnen we afleiden dat het jonkheids-charivari er in de tweede helft van de zestiende eeuw zeker in zwang was, maar over de daarvoorafgaande tijd tasten we volledig in het duister.

In de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent bevinden zich handschriften waarvan een op het einde van de zeventiende of in het eerste kwart van de achttiende eeuw werd samengesteld door Carel Rogiers uit Zeveneken (tussen Gent en Moerbeke). In een van de liederen uit deze bundel, 'Een ander liedeken van den coligie van Sinaij' uit 1701, wordt aangegeven welke categorieën voor het jaarlijkse 'coligie' of volksgericht van het jongerengezelschap van Sinaai, gelegen tussen St.-Niklaas en Moerbeke, in aanmerking kwamen voor een bestraffing. Het lied van Sinaai beschrijft de plattelandscultuur.⁶⁷

Het 'coligie' (college) kwam een keer per jaar bijeen en wel op 'sotten maendach' (= vastelavondmaandag). De 'misdaden' die in de loop van het jaar waren begaan, werden opgesomd en beboet. Mannen die hun vrouw sloegen, personen die tegen de goede zeden zondigden, bazige vrouwen die hun man tot pantoffelheld degradeerden, jongens en meisjes die hun ouders sloegen, waren de geveiseerden.

Bij het niet voldoen van de opgelegde boete nam het 'coligie' zonder blikken of blozen goederen in beslag. Daarop ging de groep naar de herberg om het inbeslaggenomen te verpanden. Kwamen de gedupeerden niet naar de waard om het gelag van de jonkheid te betalen, dan verviel het verpande goed aan de waard.

In de negende strofe wordt het ongeschreven recht van de jonkheid om corrigerend op te treden nog eens herhaald en onderstreept. Voor de jonkheid bestond geen sociaal onderscheid. Iedereen, of het nu een heer, een knecht of een vrouw was, kreeg zijn gerechte straf.

De pantoffelheld, de gehoornde echtgenoot en de bandeloze monnik waren favoriete helden in de Middeleeuwse en Renaissancistische literatuur. In strafprocessen komt men ze niet vaak tegen. Of het nu komt, omdat de slachtoffers wel opletten hun mond voorbij te praten of omdat het charivari in zulke gevallen zelden zo zeer onttaarde dat de overheid zich wel genoodzaakt voelde in te grijpen, we weten het niet. Feit is dat de strafzaken op het platteland vooral handelen over het warme onthaal dat snoepgrage weduwnaars, weduwen en jonge vrouwen die zich met allochtonen inlieten, mochten verwachten.

8.5. De verschillen tussen charivari's op het platteland en in de steden

8.5.1. Het charivari op het platteland

De normen die de jonkheid in een kleine plattelandsgemeenschap aanlegde, waren vooral gericht op haar belangen bij een kwalitatief hoge en een zo ruim mogelijke keuze op de huwelijksmarkt. De exogame vrijer werd zo veel mogelijk geweerd of het leven zuur gemaakt. Endogame aanslagen werden vooral veroorzaakt door hertrouwende weduwnaars of weduwen en ongelijke huwelijken qua leeftijd. In het eerste geval drong in de kleine, vaak geïsoleerde plattelandsgemeenschappen een hertrouwende weduwe of weduwnaar opnieuw binnen in het

⁶⁶ Op het schertsgericht van het Belgische Moerbeke-Waas van 16 februari 1738 werden verscheidene dorplingen gedagvaard om op zotte maandag voor het gericht te verschijnen met ongetoomde paarden of ezels. Wie niet verscheen, werd hardhandig erbij gesleept op een soort eg. De categorieën die hiervoor in aanmerking kwamen, waren: de man die zijn vrouw sloeg en de bazige vrouw. De Raad van Vlaanderen veroordeelde 'de hoofdaders' tot een geldboete ondanks de verwijzing naar voorgaande jaren en soortgelijke schertszittingen in andere plaatsen (Jacobs 1984/85, deel 3, pp. 489-502; Jacobs 1986, pp. 85-104; Braekman 1992, pp. 67-76).

⁶⁷ Braekman 1992, pp. 62-75.

toch al beperkte contingent van huwbare jeugd. Maar ook grote leeftijdsverschillen tussen bruidegom en bruid werden beschouwd als een verstoring van het wankele evenwicht op de huwelijksmarkt. De huwelijks- en gezinspolitiek speelden binnen de kleine gemeenschap een doorslaggevende en beslissende rol; zij bepaalden de continuïteit.

De jonkheid hield de huwelijks- en gezinspolitiek en de geslachtsmoraal binnen de gemeenschap nauwlettend in de gaten, maar liet haar eigen belangen overwegen. Haar ongeschreven recht ging zover dat zij jonge paren waarvan de vrouw niet binnen een jaar zwanger was, ter verantwoording riep door middel van een charivari.⁶⁸

8.5.2. Het charivari in de steden

De plattelandsrituelen, zo geeft Pleij aan, drongen met de groei van de steden steeds meer door tot in de stadswijken die een afspiegeling van de plattelandsgemeenschap werden.⁶⁹ En dat al vanaf de dertiende eeuw in de Franse steden.⁷⁰ Pleij stelt in zijn studie van de Brusselse stadscultuur in de late Middeleeuwen eenzelfde ontwikkeling vast. Recente immigranten die zich in de min of meer afgesloten (buiten)wijken, parochies of buurtschappen vestigden, konden hier hun meegenomen plattelandscultuur uitdragen.⁷¹

De stedelijke jonkheden bevorderden op het niveau van de buurtschappen de eenheid en de organisatie. Elke jonkheid in de stad trad op voor haar wijk, buurtschap of parochie. De belangen van de gemeenschap in de stad waren echter van een andere orde dan op het platteland. Hier kwamen ambities en burgerlijke idealen om de hoek kijken en zeker ook de nodige frustraties. Het palet van laakbare overtredingen werd veranderd en uitgebreid. De eisen lagen in het perspectief van de stedelijke handelsmoraal. Wie deze moraal overtrad, moest door de gemeenschap (lees de jonkheid) worden gecorrigeerd. In de Franse steden domineerde het charivari tegen bazige vrouwen en bij grote verschillen in leeftijd tussen de partners, niet zo zeer vanwege de bescherming van het jongerencontingent, maar meer als bespotting.⁷² Op de achtergrond speelt allicht een zakelijke kwestie: een echtpaar dat leefde van een kleine nering had een concurrentievoordeel als uit hun huwelijk weinig of geen kinderen konden spruiten of - als de bruid jonger was - als een oude vakman over een gratis energieke hulp kon beschikken.

In de steden kwamen verschillende categorieën overtreders van de publieke moraal voor een charivari in aanmerking, zoals in leeftijd ongelijke huwelijkspartners : oude(re) man met een jong meisje, een oude(re) vrouw met een jongeling, dominante vrouwen die hun echtgenoot tot pantoffelheld degradeerden, overspelige vrouwen en hoertjes.

Ook in dramatisch opzicht waren de verschillen groot. De steden met hun grotere mensenconcentraties en hun uitgebreide feestcultuur zetten de uitvoering van een charivari veel grootser en imposanter op dan de plattelanders. Ook de straffen verschilden bij gebrek aan mestpoelen. Het slachtoffer of een remplaçant werd achterstevoren op een ezel gezet waarbij de staart als teugel fungeerde. Een hels kabaal begeleidde de rondgang van het slachtoffer door wijk of parochie.

⁶⁸ Zemon Davis 1971, p. 52. Zij geeft er echter geen voorbeelden van. Zij verwijst naar verschillende auteurs, maar ook die geven geen echte voorbeelden.

⁶⁹ Pleij 1979, p. 36.

⁷⁰ Zemon-Davis, p. 58.

⁷¹ Pleij 1988, p. 174-175.

⁷² Zemon-Davis 1971, pp. 53-54 en 65; Grinberg 1981, p. 144.

De categorieën die een dergelijk volksgericht tegemoet mochten zien, hebben wij aangetroffen in het lied 'Vanden boonkens' uit het Antwerps Liedboek uit 1544 waarin o.a. de volgende personen worden vermeld:⁷³

- 7 Mans met witten cransen
 si trouwen een ionck wijf

- 8 Een lammen doue poppe
 Een out verrompelt vel
 Ende die haer speten oppe
 Om eenen ionghen ghesel

- 9 Ghi moniken met grote hopen
 Die sot van weelden wert
 Baghinen wt gheloopen
 Bogaerden wit ende swaert
 En al een commeertert
 Si doen ont coren hinder
 So dat die bastart kinder
 Loopen hier ende ginder

- 10 Ghi Weeuwen die altijt moeten
 Hebben eenen man
 Si seyt dat si haer voeten
 Ooc niet verwarmen en can

Na elke strofe komt het refrein:

Als die boonen bloeyen
Ghi comt hem veel te by,

want, zo heette het eertijds, de geur van bloeiende bonen berooftde iemand van zijn verstand. Het beeld stond hier uiteraard voor de verdwazing in de liefde tussen man en vrouw en met name voor die van de jonge ongehuwde man voor een oude vrouw met een vette beurs.⁷⁴

Uit stedelijke verboden kunnen wij opmaken dat ook hertrouwende personen in de steden mikpunt van een charivari konden zijn. Een eerste keer was dit het geval in Lübeck in 1462.

⁷⁵ In de stedelijke statuten van Hasselt uit 1716 wordt melding gemaakt van een verbod op het charivari: 'Alsoo ter oorsaecke van trauwen der Weduwen ende Weduwnaers eenighe straetsgheruchten, insolentien, ende moetwilligheden sijn gheschiet, waer in, om voordere inconuenienten voor te komen, willende voorsien, wort aen een ieghelyck seer strictelyck verboden diergelycke gheruchten ende insolentien in voorsz. occasien te favoriseren, by te staen, ende directelyck ofte indirectelyck te foueren,...'. Overtreders van het verbod werden gestraft als

⁷³ Hoffmann-von Fallersleben 1855, 11, pp. 78-81; Pleij 1979, pp. 43-44.

⁷⁴ In een gedrukt vermaaksboek *Vanden .X. Esels* uit de eerste helft van de zestiende eeuw worden de verschillende categorieën beschreven. Daarin is elke ezel een type man dat zich door vrouwen laat uitbuiten, de les lezen of op de kop zitten (Pleij 1989, p. 311).

⁷⁵ Artikel 14 van de 'Kleider-, Hochzeit-, Kindtauf- und Begräbnisordnung' (Phillips 1860, p. 78).

zijnde straatschenders.⁷⁶ Het is onduidelijk, wanneer deze bepaling in het statutenboek werd opgenomen.

8.6. De bezwaren van de kerkelijke autoriteiten tegen het lokale jonkheidsritueel

Het oudste kerkelijke verbod dateert uit 1337. Wij zagen al hoe in dat jaar in Avignon een incident werd aangegrepen om het charivari bij een tweede huwelijk af te wijzen vanwege de bespotting van het sacrament, het huwelijkspaar en de priesters.⁷⁷ De kerk stond niet afwijzend tegenover het tweede huwelijk. Zij veroordeelde slechts de brute wijze en het helse kabaal waarmee het paar werd geconfronteerd tijdens de kerkelijke plechtigheid binnen en vóór de kerk. Kort daarna werd door het concilie van Compiègne (1329-1330) een verbod uitgevaardigd op het houden van een charivari. Degenen die hieraan deelnamen, konden worden geëxcommuniceerd. De tekst luidt als volgt: 'Item auctoritate praesentis synodi monemus et edicto perpetuo prohibemus de caetero ut nullus, cujuscumque conditionis vel sexus existat, aut status, ludum qui dicitur chalivali facere, vel in eo quomodolibet interesse praesumat aut ludum hujusmodi facientibus praestat publice vel occulte opem, consilium vel favorem...' (Het gezag van de kerkvergadering deelt een waarschuwing uit en verbiedt in het vervolg aan een ieder van beiderlei kunne van welke geestelijke of maatschappelijke stand hij of zij moge zijn om aan het chalivali-spel of -feest deel te nemen, te organiseren of sympathie te verlenen aan degenen die een dergelijk spel willen organiseren). Het was de kerk menens. Wie toch deelnam of organiseerde liep grote kans uit de kerk te worden gezet.⁷⁸

In de synodale statuten van Melun uit 1365 wordt het verzet tegen het charivari bij een tweede huwelijk omstandig gemotiveerd: '... wanneer het tot een tweede verloving of huwelijk komt, gaan zij over tot beledigingen, spotliedjes en lasterlijke geschriften gericht tegen het betreffende bruidspaar als zodanig of tegen één van hen; ze schelden hen in het openbaar uit, geven zich over aan nachtbrakerijen die ze in hun Franse moedertaal 'Charivaris' noemen en, zolang de huwelijksfeesten duren, bedrijven ze allerlei onbeschoffheden en diverse onbetamelijkheden, totdat de organisatoren van genoemde huwelijksfeesten zich met geld, voedsel of drank vrijkopen van de deelnemers aan dergelijke buitensporigheden en hun onmatigheid bevredigen...'.⁷⁹ Verder is er nog een vroege beschrijving van een charivari uit 1598 in Uzès (Languedoc).⁸⁰

De verzamelde bisschoppen wezen zulke excessen ondubbelzinnig van de hand, maar het is onduidelijk of zij ook in het geweer kwamen ten behoeve van de weduwen. De apostel Paulus had hun overigens wel dringend gevraagd zich bijzonder om hen te bekommeren.⁸¹ In de Westerse kerk had hij niet veel respons gekregen.

Zijn oproep de weduwen in kerkelijk verband in te schakelen had in de jonge kerk al de nodige problemen gegeven. In de late Middeleeuwen werd het er niet beter op. De kerkelijke rechtbanken in Noord-Frankrijk traden dan wel hard op tegen groepen jonge mannen uit Noord-Franse dorpen die jonge weduwen beschouwden als vogelvrij en niet terugdeinsden voor groepsverkrachtingen en mishandelingen, maar zij slaagden er niet in de weduwen na de

⁷⁶ Privilegien, statuyten ende reglementen der stadt Hasselt van oude tyden vergunt (...) [1716], p. 36, hoofdstuk LVII.

⁷⁷ Martene/Durand 1717, herdruk 1968, deel 4, col. 560-561. Het afgeperste trouw- of huldebier heeft in dit document een andere benaming in de volksmond, namelijk 'charivarit'. Het charivari bij het tweede huwelijk zou volgens de tekst nog heviger zijn dan bij het eerste huwelijk.

⁷⁸ Grinberg 1981, p. 142.

⁷⁹ Martene/Durand 1717, 4, col. 923. Uit een document van de provinciale synode van Tours uit 1448 blijkt dat de literaire beschrijving van het charivari door Gervais du Bus uit het prille begin van de veertiende eeuw zeer nauwkeurig de werkelijkheid weergeeft (Thiers 1741, deel 4, p. 539).

⁸⁰ Thiers 1741, deel 4, pp. 541-542.

⁸¹ Romeinen, 16.

dood van hun man hun vrijheid terug te geven.⁸² Men stond hun toe aalmoezen te geven, hun vermogen aan de kerk of aan vrome instellingen te vermaken, maar tegenover contacten van jonge weduwen met het andere geslacht stonden de kerkelijke organen soms wel heel arbitrair. In Cerisy waar het charivari was verworpen tot een initiatierite waarbij jonge mannen de weduwen misbruikten om er de liefde op te leren, werd het slachtoffer door een kerkelijke rechtbank zonder blikken of blozen wegens ontucht veroordeeld.⁸³

Hoe het in de vijftiende en de zestiende eeuw is gelopen, onttrekt zich nog in vergaande mate aan onze waarneming. We weten slechts dat de kerk tijdens provinciale concilies tegen het charivariritueel optrad, onder andere bij de provinciale synode van Tours in 1448 en het vierde provinciaal concilie van Milaan in 1576. Pas in de zeventiende eeuw nam de agitatie toe. In de synodale statuten van Varenne uit 1617, in het ritueel van Beauvais uit 1637, in dat van Parijs (1646), Bologne (1647), Châlon sur Marne (1649) en Troies in 1660 zijn bepalingen te vinden.⁸⁴

De synode van Tours in 1448 beschreef het ritueel omstandig en gaf en passant de verspreiding aan in dat deel van Frankrijk. De Latijnse tekst spreekt over een afkeurenswaardig ritueel dat in de meeste steden en omliggende dorpen van de provincie Tours tot een verderfelijke traditie is uitgegroeid. Ketelmuziek op schalen, waskommen en bellen, gefluit met de lippen of op de vingers, lawaai met koperen, ijzeren en andere luid klinkende voorwerpen, luidruchtig geschreeuw en allerlei bespottingen en beledigingen. Deze verwerpelijke traditie speelde zich voornamelijk af rondom de huizen van hen die voor de tweede maal zijn gehuwd. Het resulteerde vaak in verminkingen en moorden.⁸⁵

Het synodebesluit richtte zich vooral tegen gevolgen van deze charivari's. Uit angst voor dergelijke agressiviteit zagen velen ervan af voor de tweede maal in het huwelijk te treden en bleven liever in ongeoorloofd concubinaat leven. Dat was een doorn in het oog van de kerk. Het was een belangrijke reden waarom zij de charivari's bestreed.

De synodale statuten van Lyon uit 1566 voegen een nieuw element toe. Tijdens een charivari worden mest en allerlei ander materiaal verbrand dat een verschrikkelijke stank verspreidt. De aanstichters houden ermee op zodra de gehuwden hun een bepaalde som geld geven, zo heet het.⁸⁶

De arresten van de kerkelijke seenten (rechtbanken) in huwelijksaangelegenheden zijn slechts af en toe voorwerp van systematisch onderzoek geweest. De opvatting van G.E. Howard dat burgerlijke rechtbanken de huwelijksaangelegenheden vanaf de zestiende eeuw aan zich gingen trekken, past wel in de Anglicaanse tradities van de Angelsaksische wereld, maar lijkt op het vasteland van West-Europa wat kort door de bocht.⁸⁷ Hoe het zij, het beschikbare materiaal staat ons niet verder toe verder nog naar de kerkelijke rituelen te kijken. We moeten het doen met verslagen van procedures voor burgerlijke gerechtelijke instanties. De oudste date- ren al uit de tweede helft van de veertiende eeuw.

8.7. De houding van de wereldlijke overheid met betrekking tot dit lokale jonkheidsritueel vóór het opkomen van een uniforme wetgeving

Een Frans document uit 1362 is erg informatief omdat het ons een inzicht geeft in het ritueel als zodanig. Uit de inleidende tekst 'de leur volonté, senz avoir congie (...) daucun aiant pou- voir de leur donner a fere chalivalie' kunnen wij opmaken dat de jonkheid om een charivari te

⁸² Opitz 1991, p. 309.

⁸³ Opitz 1991, pp. 310-313.

⁸⁴ Thiers 1741, deel 4, pp. 525-528.

⁸⁵ Thiers 1741, deel 4, p. 539.

⁸⁶ Thiers 1741, deel 4, pp. 541-542.

⁸⁷ Howard 1904, passim.

houden soms toestemming nodig had van de baljuw, schout of heer.⁸⁸ Het kon zelfs voorkomen het houden van een charivari als privilege was vastgelegd, zoals uit een notariële acte van 1603 blijkt.⁸⁹

In januari van het jaar 1389 huwde een weduwe in Garges. De heer maakte gebruik van zijn recht de jongelingen toestemming te verlenen voor een charivari. Na enige tijd kregen zij van hem weer opdracht er een eind aan te maken. Ter compensatie gaf hij hun een franc om te verteren. Zij dankten voor de gift en gingen naar de herberg.⁹⁰

In 1402 organiseerde de jonkheid van Sens een charivari. De tekst vermeldt *expressis verbis* de jonkheid: 'tous temps (...) les jeunes compaignons de celle ville font chalvaly a ceulx qui se remarient'. Op donderdag na het feest van Petrus en Paulus hielden ze een charivari voor drie personen tegelijk. Er waren zo'n dertig jonkheidsleden komen opdagen. Het charivari verliep aanvankelijk voor de jonkheid naar wens, al wenste een van de drie geen tien sous te betalen. Hij wilde er slechts vier geven. De herbergier die er zich mee bemoeide, kreeg het aan de stok met de jonkheid.⁹¹

Steden als Besançon en Langres gebruikten de inkomsten van charivari's zelfs als aanvulling op de stedelijke financiën. In Besançon was dit zelfs zo nadrukkelijk geïnstitutionaliseerd dat in 1480 een weduwe een verzoekschrift aan het stadsbestuur richtte om het bedrag voor haar te verlagen. In Langres werden charivarigelden in 1415 besteed aan de reparaties van de stadsversterking.⁹²

Uit de verschillende voorbeelden is duidelijk geworden dat de jonkheid eeuwenlang het overtreden van de gemeenschapsmoraal, het niet-geven van trouwbier, inbreuken op het contingent van huwbare jongeren en het overtreden van de jonkheidsstatuten bestrafte door het houden van een charivari. Waar de wereldlijke en kerkelijke autoriteiten niet wensten in te grijpen, trad de jonkheid op met haar eigenrichting.

In welke vorm het charivari bij een overtreding van de gemeenschapsmoraliteit werd uitgevoerd, kon per land en per streek verschillen. Ook tussen stad en land bestonden verschillen. Omdat op het platteland het potentieel aan huwbare jongeren nogal beperkt was, kwam hier vaker een charivari voor bij hertrouwen. Hier diende de huwelijksmarkt beschermd te worden tegen hertrouwende weduwen en weduwnaars, zo goed als tegen exogame vrijers. De agrarisch-economische belangen en de continuïteit van de gemeenschap waren van doorslaggevend belang. In de steden speelden deze belangen nauwelijks een rol. Daar waren vooral de ongelijke huwelijken, overspelige en dominante vrouwen en hoeren het 'slachtoffer' van een charivari. Het helse lawaai tijdens het charivari had een markerende en vooral maskerende functie. Het ging de meute om puur financieel-economische belangen.

De kerk was vóór het Concilie van Trente vooral tegen het charivari, omdat het niet voor een christen betaamde blasfemische en obscene gezangen ten gehore te brengen, het sacrament en de priesters te ridiculiseren en alsmaar gelagen in de herbergen te houden. Bij een tweede huwelijk gebeurde dit in hevige mate, zo kunnen wij uit de statuten van de kerk van Avignon opmaken. Weduwen die over bezit en sociaal aanzien beschikten, hadden goede mogelijkheden voor een tweede huwelijk. Dan kwamen dadelijk de belangen van de verwanten om de hoek kijken. Het familiebezit leek bedreigd. Vanaf de dertiende eeuw manifesteerde zich in de rechtsnormen in toenemende mate de 'vrijheid van de weduwen'. Een primair kenmerk van

⁸⁸ Vaultier 1965, pp. 30-31. Vaultier verbindt aan deze bron de opmerking dat het in deze tijd wellicht een recht was dat door de overheid aan de jonkheid kon worden toegekend.

⁸⁹ Vaultier 1965, p. 35.

⁹⁰ Vaultier 1965, pp. 30-31.

⁹¹ Vaultier 1965, p.32.

⁹² Grinberg 1981, pp. 142-145.

het weduwschap werd dat zij hun bezit uit huwelijk- of weduwgoed vrij mochten beheren. Juridisch was daar niet veel tegen te beginnen.⁹³ Ook na het Concilie van Trente bleef de kerk zich overigens verzetten tegen profanaties van het sacrament.

De wereldlijke overheid was vooral gekant tegen het overtreden van de openbare rust, tegen het geweld, het gebruik van vuurwapens en het onder druk zetten van de geviseerde(n).

8.8. Limburgse jonkheden in de twintigste eeuw

In eigen omgeving kunnen wij slechts melding maken van rudimenten van de oude rituelen uit zeer recente tijden. Wij hebben in de casus Kerkrade uit 1911 gezien dat een wraakzuchtig persoon het volksgericht naar zijn hand kon zetten met als gevolg dat het huis van de vrouw grotendeels werd verwoest. Uit het krantenverslag wordt niet duidelijk of er daadwerkelijk sprake was van een ongeoorloofde relatie. Het kon ook gaan om misbruik van het volksgericht. Zo iets kwam vaker voor. Wat de jonkheid hier aanrichtte, staat gelijk aan een totale verwoesting van iemands bezittingen. Het was de zwaarste maatregel die een gemeenschap tegen een van haar leden kon nemen.

Deze hield in dat de gemeenschap het gezin of de persoon niet meer in haar midden duldde. In een geval als het onderhavige paste zo'n maatregel volstrekt niet. De jonkheid had zich laten misbruiken. Zij kende haar plaats in de samenleving kennelijk niet meer.

Bij de Noorbeekse jonkheid zien wij als gevolg van een verkregen afkoopsom een scheiding der geesten ontstaan. Gebruik was dat na het betalen van de afkoopsom met de ketelmuziek werd gestopt. De weduwnaar was immers met het betalen van de afkoopsom opgenomen in de jonkheid. De reden van het stoppen na betaling werd niet meer begrepen. Wij hebben te maken met een onbegrepen relict. De vorm is traditie geworden, maar de inhoud wordt door mentale en maatschappelijke transformaties niet meer begrepen.

In het Reijmerstokse geval hebben wij jonkheden hun dreigementen niet zien waarmaken. In plaats van de traditionele 'huwelijksstoet' met het paar te maken, lieten zij het afweten. Binnen het dorp, maar ook in de omliggende gemeenschappen werd nog jarenlang gesproken over deze blamage. Omdat de jonkheid in de enquête bij de desbetreffende vraag geen melding maakte van een charivari, werd hiernaar achteraf mondeling geïnformeerd bij jonkheidsleden uit Terlinden en Reijmerstok. Die beweerden stellig hiervan geen weet te hebben. Zij gingen selectief met het verleden van hun jonkheid om. Informanten uit Banholt, Margraten en Sint Geertruid maakten mij op dit voorval in Reijmerstok attent. De blamage is overigens een dankbaar onderwerp geweest voor de carnavalsoptocht waarin het schandaal op een minder subtiele manier werd uitgebeeld. Het bleef een thema waarover in de omliggende gemeenschappen met enige regelmaat werd gesproken, zeker als er ergens een charivari was geweest. Nog in 2000 toen in Banholt een charivari plaatsvond, werd het Reijmerstokse geval opgehaald.

De casus in Itteren is een pendant van die uit Reijmerstok. Hier wist de jonkheid volgens de traditie van geen ophouden zolang het bier niet was gegeven. Wij zien de overheid pas ingrijpen nadat de klachten binnenstroonden en dan nog alleen wegens het verstoren van de publieke rust na tien uur 's avonds. Net als in Reijmerstok kwamen na krantenberichten horden mensen het spektakel bekijken.

Het hertrouwen van weduwen en weduwnaars was in de jaren vijftig niets ongewoons. Korte tijd later verkozen zeer vaak weduwen en weduwnaars samen te wonen, zonder te trouwen om het verlies van pensioenrechten te ontlopen. Sommigen konden het samenwonen mentaal niet aan en gingen naar België om daar te trouwen. De acceptatie van zulk ongehuwd samenwonen nam toe. Van een overtreding van de gemeenschapsmoraal was geen sprake meer. In

⁹³ Opitz 1991, p. 310.

de onderhavige gevallen had de jonkheid de weduwnaar simpelweg om trouwbier moeten vragen. De traditie is gebleven, maar heeft niet meer de maatschappelijke betekenis van weleer.

De door de Limburgse jonkheden georganiseerde charivari's in de jaren vijftig, zestig, zeventig en tachtig van de twintigste eeuw waren zonder uitzondering op het hertrouwen van weduwnaars en weduwen gericht. Daar waar nog jonkheden zijn, zoals in Mheer, Banholt, Eijssden, Noorbeek en St. Geertruid, was de jonkheid steevast de organisator. In een Valkenburgse buurt, de Hekerbeek, waar geen jonkheid bestaat of heeft bestaan, organiseerde de buurtvereniging 'de Hekerbeek' in de jaren vijftig en zestig enkele malen een charivari.

Voor Limburg kunnen wij stellen dat veranderde maatschappelijke opvattingen met betrekking tot samenwonen, huwelijk en echtscheidingen na de Tweede Wereldoorlog hun invloed hebben gehad op de gemeenschapsmoraal. Nagenoeg alles wat hieronder omstreeks de Eerste Wereldoorlog viel, is in de loop der tijden verdwenen. Overgebleven is het hertrouwen van weduwen en weduwnaars. De inhoudelijk veranderde context, dit wil zeggen de maatschappelijke acceptatie van het hertrouwen, leidde tot folklorisering van het charivari.

Door de contextverandering veranderde ook de traditie. Overtredingen van de vroegere gemeenschapsmoraliteit door hertrouwen en ongehuwd samenwonen werden minder vaak als ongewenst ervaren. Hoe tegen overspel wordt aangekeken, blijft open. Niet dat de mensen braver werden, maar sommige zaken waarvoor eerder het charivari losbrandde, werden kennelijk steeds meer geaccepteerd. Ook de wetgevende en uitvoerende autoriteiten hebben de overtredingen van de gemeenschapsmoraal verdrongen. De houding van de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten tegenover het charivari veranderde. De wereldlijke autoriteiten traden slechts op de voorgrond als de publieke rust te veel en te lang werd verstoord en als er excessief geweld werd gebruikt.